

Varia 138 a = 7

GENESA IDEILOR GENERALE ȘI PROBLEMELE CUȚETĂRII FILOSOFICE
IN ANTICHITATE

ORIENTUL EGYPTO-SEMITIC ȘI LUMEA HOMERICĂ

INTRE DIVIN ȘI UMAN

DE

CEZAR PAPACOSTEA
DOCTOR IN FILOSOFIE ȘI LITERE

VOLUMUL I
PARTEA I

BUCUREȘTI

TIPOGRAFIA «CONVORBIRI LITERARE» STR. CÂMPINEANU, 17

1921

Alte lucrări ale autorului :

1. **ODYSSEIA** traducere în exametru dactilic. **Neamul Românesc Literar**, 1911 și 1912; *Convorbiri Literare*, 1912, 1913, 1914 și 1915.

*

2. **PLATON I, Apărarea lui Sokrates, Kriton**. București 1919.

*

3. **PLATON II, Phaidon, Despre Nemurirea Sufletului**, un studiu introductiv și interpretare. București 1919.

*

4. **DIODOR SICILIANUL ȘI OPERA SA**, o cercetare critică privitoare la viața, concepția istorică și isvoarele acestui autor. București 1921.

*

5. **LICEUL TRIFURCAT ȘI INVĂȚĂMÂNTUL CLASIC**, București 1913.

*

6. **C. I. CAESAR, Commentarii de Bello Gallico**, libri VIII, text însoțit de note explicative, un studiu introductiv, hărți și un index complet. 1921;

**

Inv. 81.140

C. PAPACOSTEA

Domnului
Mireea Djuvara

~~Prof. dr. Considerat~~

C. P.

1923

INTRE DIVIN SI UMAN

O PROBLEMĂ A CULTURII ELENICE

B333624 (M)

B333622 (1)

65876

Donația Profesorului Mireea Djuvara.

BUCUREȘTI

TIPOGRAFIA „CONVORBIRI LITERARE” SOC. ANONIMĂ

17, STRADA CÂMPINEANU, 17

1921

CÓNTROL 1956

1956

BIBLIOTECA CENTRALĂ ȘTIINȚIFICĂ
BUCUREȘTI
23 457

RC237/a

1951

B.C.U. Bucuresti

C27849

LUI IOAN GULIOTTI

*Un semn de recunoștință de la fostul
său elev.*

C. P.

INTRE DIVIN ȘI UMAN

O PROBLEMĂ A CULTURII ELENICE

CUVÂNT LĂMURITOR

1. Domeniul filologiei clasice este dintre cele mai vaste și a fost, în decursul secolelor, mereu cercetat.

Este vast, fiindcă în el se cuprind cercetări în ramurile cele mai depărtate; de ajuns să amintim extremele: fonetica limbilor — alături de evoluția gândirii. Este și mult cercetat, fiindcă lumea veche, în deosebi Grecii și Romanii, au stârnit în toate vremile și la toate națiunile culte, admirație și entuziasm. Capete erudite, suflete pasionate și-au dedicat viața întreagă pentru a înțelege cultura și rostul popoarelor vechi din documentele pe care le-a cruțat timpul.

Capi de școale filosofice, istorici, eroi religioși sau naționali s'au pregătit la școala clasicismului.

2. În această bogăție de minți și inimi, cine mai poate criteza ceva nou?

În multe chipuri se scrie în domeniul «filologiei clasice», după ramura ce se studiază și scopul ce se urmărește. Sunt cărți al căror caracter esen-

țial este erudiția ; ele produc un vast material bibliografic al fiecărei chestiuni și sunt astfel indispensabile oricăror cercetări din această ramură. Sunt alte lucrări, care pe baza materialului pus la îndemână de erudiți, caută să reconstituească într'o expunere mai largă, nu numai cursul exterior, ci, paralel, și conexiunea internă între idei, simțiri sau fapte. Rare opere — ca a lui Ed. Zeller, *Filosofia Grecilor*,¹⁾ privită în desvoltarea sa istorică, sau a lui Ed. Meyer *Istoria antichității*,²⁾ — care întrunesc în egală măsură ambele însușiri ; ele apar la distanțe seculare.

O strălucită pidă de operă erudită, fără de care nu s'ar putea face un pas serios în bizantinologie, putem cită pe a lui K. Krumbacher, *Istoria Literaturii Bizantine*³⁾. Ca exemplu de operă expozițivă, nu mai puțin însemnată în celalt sens, cităm a fraților A. și M. Croiset, *Istoria literaturii grecești*⁴⁾ și a lui Perrot și Chipiez, *Istoria Artei în Antichitate*⁵⁾.

Alt gen de lucrări sunt monografiile, care urmăresc de obicei câte o singură problemă de : limbă, literatură, istorie sau cugetare. Și aici, unele au

1) Ed. Zeller, *Philosophie der Griechen* (1 Aufl. 1844—1852 ; 3 Aufl. 1869—1882 ; Tl. I 1.2, 5 Aufl. 1892 ; Tl. II-a, 4 Aufl. 1888 ; Tl. III-a, 4 Aufl. (de E. Wellmann) 1909, Tl. III b, 4 Aufl. 1903).

2) Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, (I-V, Stuttgart, 1893—1902 ; 3 Aufl. 1915).

3) K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur* (în Handb. d. Klass. Altwiss. a lui I. v. Müller IX 1) 2 Aufl. 1897).

4) Alfred [et Maurice Croiset, *Histoire de la littérature Grecque*, I—V Paris 1887—1899).

5) Perrot et Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité* (9 vol. Paris 1882—1911).

caracterul esențial de descoperire sau adunare până la epuizare a izvoarelor, altele de prelucrare a materialului găsit.

Ca să nu cităm ca exemple decât opere consacrate, dintre care unele au făcut chiar epocă, vom pomeni din prima categorie doar *una* din cele 14 lucrări ale archeologului Heinrich Schliemann *Ilios, orașul și țara Troenilor*, cercetări și descoperiri în Troada ¹⁾.

Iar dintre monografiile care isbutesc să reconstitue o situație sau o personalitate istorică, ori să prindă firele invizibile ale unui nou raport între elementele vieții, vom cită doar două trei pilde—bine înțeles, cu acest titlu numai. A lui Fustel de Coulanges, *Cetatea veche*, asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei ²⁾; a lui O. Hamelin, *Sistemul lui Aristoteles* ³⁾; a lui C. Piat, *Socrate* ⁴⁾; a lui N. Iorga *Observații asupra Istoriei Antice* ⁵⁾, lucrare pe care o cităm: și fiindcă aparține literaturii românești, și fiindcă este de o puternică intuiție istorică.

Acum — iarăși întrebarea: pot aduce ceva nou lucrări din ultima categorie? Constitue ele un progres?

Despre dezgropările arheologice și epigrafice, ca și despre lucrările ce ne înfățișează rezultatele acestor scotociri, este de prisos a stărui, fiindcă nou-tatea și importanța lor este strigătoare.

1) H. Schliemann, *Ilios, Stadt und Land der Trojaner*, etc., 1881 Leipzig.

2) F. de Coulanges, *La cité antique*, a 25 ed. 1919, Paris.

3) O. Hamelin, *Le système d'Aristote*, Alcan, Paris 1920.

4) Cl. Piat, *Socrate* a II-a ed. Alcan, Paris 1912.

5) N. Iorga, *Observații... asupra Istoriei Antice*, 1916.

Dar cealalte, din a doua categorie ?

Cel din urmă scop al tuturor operelor de știință, de sigur, nu este erudiția în sine, desfășurată în josul paginilor, așa cum a fost privită de mulți savanți ai veacului trecut, ci reconstituirea adevărului științific și comunicarea lui într'un text simplu și limpede. Când cineva este prea strâns legat de piciorul erudiției și isvorului, desigur află multe adevăruri concrete, însă poate pierde unele legături subtile, pe care nu totdeauna le conține arta isvoarelor. Atunci este rolul acelor opere de adâncire a problemelor—privite fiecare în parte—spre a se urmări : fie un șir de idei, fie o ordine de fapte, fie noi raporturi ce răsar din compararea materialului pus la dispoziție metodic, grație muncii ordonate a crudiților. Acel *punct de vedere deosebit*, acea *scoatere la lumină a unor lucruri neaccentuate în deajuns*, acele raporturi noi stabilite în evoluția faptelor și ideilor, acea *reconstituire de situații și personalități* la care contribuie, alătura de date și pe temeiul lor, atât de mult și puterea intuiției, sunt elementul de noutate și folos pe care îl aduc la masa științei operele de acest gen.

3. Paginile ce urmează reprezintă rezumativ o lucrare mai mare, în care se urmărește, (grație materialului de informație greco-latin și a concluziilor la cari au ajuns și autorii specialiști în diferitele ramuri ale filologiei clasice) evoluția spiritului omenesc și atitudinea lui față de diferitele probleme, așa cum au prezentat interes fiecărui popor din antichitate, *având ca punct de concentrare culminant pe Greci, poporul care a izbutit să transforme cugetarea teologică și mitică în filosofică și științifică.*

Din materialul bibliografic al fiecărei chestiuni se citează aci numai atât cât este necesar pentru a se întări concluziunile ce se trag. Această selecție bibliografică s'a făcut, firește, în favoarea operelor fundamentale și numai rare ori s'a recurs la scrieri mai puțin însemnate.

4. O ultimă întrebare.

— Este aceasta o lucrare din domeniul filologiei clasice propriu zise ?

De sigur. Lăsând la o parte introducerea cu orientul, — fondul propriu zis, ca și materialul documentar, ca și lucrările chemate într'ajutor, privesc exclusiv pe Greci. Antichitatea greco-latină este sub o mulțime de raporturi un cadru încheiat definitiv : caracterele generale îi sunt precis determinate, grație materialului de informație adunat și metodic explorat de diferitele lucrări.

Această antichitate însă nu poate fi științific cunoscută, dacă o privim prin prisma portii unei singure specialități. A studia științific este « *per causas cognoscere* ». Nici dreptul roman, nici filosofia greacă, nici religia greco-romană, nu se poate lămurii științific fără a se fi dobândit prealabil perspectiva integrală a vieții și culturii popoarelor vechi. Oricine se atinge de antichitate într'o latură a ei, se atinge de fapt de *toată* antichitatea ; prin studiul părții se completează întregul, tot astfel cum în perspectiva întregului capătă adevăratul sens — partea.

A studia de exemplu, cum se face adeseori, dreptul roman numai în lumina principiilor juridice, după metoda dreptului civil modern, sau filosofia greacă după modelul obișnuit al tratatelor de filo-

sofie inmodernă, este a studia doar ȃsatura unui schelet în locul trupului în carne și cu nervi — respirând viață și simțire.

Filologia clasică este specialitatea care, pornind de la studiul limbilor, a înrudirii și filiației lor, străbate literaturile, viața și cultura acestor popoare, oferind astfel acea perspectivă care singură permite o adâncire specială într'o anumită ramură de activitate din viața popoarelor vechi. Filologia clasică este o temelie comună, pe care urmează a se clădi într'un stil sau altul — după preferința ziditorului — un templu sau un edificiu în orice caz locuit de zei sau de oameni ai lumii vechi.

Caracterul de lucrare aparținând domeniului filologiei clasice apare și mai vădit, dacă se are în vedere că zidirea se ridică pe temelia instituțiilor și literaturii eline de toate genurile.

Nu este vorba de o istorie a filosofiei, în sensul obișnuit, căci nu se urmărește aici evoluția cugetării la fiecare în parte dintre personalitățile filosofice ; scopul este a se arăta *fazele* importante ale gândirii și simțirii — la poporul elin în deosebire de popoarele din aria civilizațiilor asiatice, așa cum se desprind mai ales din monumentele spontane (literatura, instituțiile, etc.), care în multe privințe sunt isvoare mai prețioase decât celelalte, ce ne ajung cu etichetă specială. Ne interesează în deosebi repetatele încercări — până într'un sfârșit isbutite, pe care le-a făcut spiritul elin, pentru a se emancipa de moștenirea apăsătoare a prejudecăților, care au stăpânit sufletul popoarelor mii de ani, și, ne interesează întreaga luptă interioară cu respective repercusiuni în afară — pentru trezirea

omului la conștiința de libertate și demnitate nu numai față de închipuirile «divine», dar și față de acel element ce este într'adevăr superior — natura.

Din acest spirit liber se va naște, dacă nu chiar înțelepciunea — care nu ne aparține — macar iubirea de înțelepciune; iar din aceasta, cel mai mare și mai caracteristic bun al umanității — știința.

INTRODUCERE

...ἡ ἀνθρωπίνη σοφία ὀλίγου
τινὸς ἀξία ἐστὶ καὶ οὐδενός.

Socr. în Plat. Ap. 23 h.

I § 1. Viața sufletească a umanității, privită la popoarele istorice ca și la individualitățile superioare, este statornic străbătută, câteodată chiar covârșită, de conștiința slăbiciunii ființei omenesci față de nemărginirea puterilor și proporțiilor naturii.

Scurtimea veacului omenesc, bolile, dar în deosebi moartea au ținut neconținut trează această conștiință, — turbure sau intimidată.

Și nu a rămas nerodnică o asemenea dispoziție sufletească; ea constituie de fapt baza psihică a zbuciumului care agită pururea viața omenirii. Sentimente puternice, cugetări adânci s'au revărsat în forme exterioare concrete, creindu-se pentru colectivități religia și cultele, de către individualități opere de artă și filozofie.

Culte diteritelor religii au implicat cu vremea toate formele artelor: cântări, reprezentări plastice și iconografice, construcții arhitectonice, etc., toate sunt făpturile sentimentului religios.

§ 2. Opere literare de o necontestată valoare artistică și chiar filozofică pornesc din acea mare

întrebare a conștiinței: că omul, înțelegând ceva din marea natură, «nu o poate totuși stăpâni, după cuvântul lui Bacon, decât supuindu-i-se». Invățatul Faust, ajuns la marginile științei omenești, nu-și găsește liniștea conștiinței desnădăjduite decât în paharul cu otravă.

Cugetătorul genial al Atenei, apărându-se în fața judecătorilor din *belièa*, spunea că *înțelepciunea omenească prețuește puțin lucru... sau chiar nimic* ¹⁾; de aceea Socrates se și întoarse spre o cercetare, unde credea că mintea poate într'adevăr construi ceva științific. Dar, din această autoinspecțiune rezultă pentru omul care a adoptat maxima *γνώθι σαυτόν*, a zeului din Delphoi, că *înțelept cu adevărat e numai zeul* ²⁾ și că *cel mai înțelept dintre oameni este acela care, ca și Socrates, și-a dat seama că el nu prețuește nimic pentru înțelepciunea ce duce la cunoștința adevărului* ³⁾.

Homer în *Odysseia*, comparând pe zâna Kalympsoo (*δία θεάων*) cu prea înțeleapta (*περίφρων*) — dar muritoarea *βροτός* — Penelopeia, pune mai întâi pe zeiță să se caracterizeze astfel:

Ὁὐ μὲν θῆν κείνης γε χερσίων ἔυχομαι εἶναι
Ὁὐ δέμας οὐδὲ φθίγν, ἐπεὶ οὐ πως οὐδὲ ἔοικεν
θνητῶς ἀθανάτησι δέμας καὶ εἶδος ἐρίζειν» ⁴⁾.

1) Plat. *Ap.* I. S. 23 A. ...ἡ ἀνθρωπίνη σοφία ὀλίγου τινοῦ ἀξία ἐστὶ... καὶ οὐδενός.

2) Plat. *Ap.* I. S. 23 A. ...τῷ ὄντι ὁ θεὸς σοφὸς εἶναι...

3) Plat. *Ap.* I. S. 23 B. οὗτος ἡμῶν, ὃ ἀνθρωποὶ, σοφώτατός ἐστι, ὅστις ὡσπερ Σωκράτης ἔγνωκεν ὅτι οὐδενός ἀξίός ἐστι τῆ ἀληθείᾳ πρὸς σοφίαν.

4) Homer *Odys.* V, 211—213.

„Nu socot doară să fiu la ceva mai prejos decât dansa,
Nici după trup și nici după fire, căci nu-i cu putință
Să se întrecă femeii muritoare cu Nemuritoare“.

Apoi Odysseus răspunde astfel :

πότνια θεά, μή μοι τόδε χέωο. οἶδα καί αὐτός
πάντα μάλ' οὔνεκα σεῖο περίφρων Πηνελόπεια
Εἶδος ἀκιδνοτέρη μέγεθος τ' εἰσάντα ἰδέσθαι
ἢ μὲν γάρ βροτός ἐστι, σὺ δ' ἀθάνατος καὶ ἀγήρωσ·¹⁾

Heracleitos, genialul premergător al fizicei moderne, făcând apologia rațiunii omenеști (λόγος, νοῦς), care după dânsul rămâne singura cale de cunoaștere a adevărului permanent (θεῖος νόμος) față de simțuri, (care ne relatează numai cele schimbătoare), compară cea mai luminată înțelepciune umană cu acea a lui Dumnezeu, în următorii termeni:

Ἡράκλειτος ταῦτόν τοῦτο λέγει, ὅν σὺ ἐπάγεις, ὅτι ἀνθρώπων ὁ σοφώτατος πρὸς Θεὸν πίδηκος φανεῖται καὶ σοφία καὶ κάλλει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσι ;

Ὁμολογῆσωμεν, Ἰππία, τὴν καλλίστην παρθένον πρὸς θεῶν γένος ἀειχρᾶν εἶναι ;²⁾

Interpretul cel mai autorizat al cugetării creștine, Paul Apostolul, într'o scrisoare adresată Corintenilor se întreabă :

« ποῦ σοφός ; ποῦ γραμματεὺς ; ποῦ συζητητὴς τοῦ αἰῶνος

1) Hom. *Odys.* V. 215.

Zână cinstită, de ce tu acuma te superi pe mine ?
Stiu și eu însumi că mult înțeleapta Penelopeia
Nu e mai mândră ca tine la chip ori la trup și înălțime.
Ea-i muritoare, tu nemuritoare și tânără veșnic.

Trad. C. Papacostea, *C. Lit.* 1914 April.

2) Platon, *Hippias c. Mare*, 289 B.

„Oare și Heracleitos, pe care îl pomenești tu, nu zise și el același lucru, că față de Dumnezeu cel mai înțelept dintre oameni pare o maimuță : fie ca înțelepciune, fie ca frumusețe, fie ca toate ?”

Mărturisi-vom, Hippiia, că fata cea mai frumoasă este urâtă față de cineva din neamul zeilor ?”

τούτου; οὐχὶ ἐμώρανεν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου;» 1).

Apoi, asemenea lui Heracleitos, comparând înțelepciunea umană cu cea divină, face o antiteză cu un accent de naivitate :

«...ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ Θεοῦ σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων ἐστίν, καὶ τὸ ἀσθενὲς τοῦ Θεοῦ ἰσχυρότερον τῶν ἀνθρώπων» 2)

Prin urmare, slăbiciunea și imperfecția ființei fizice a omului, în mijlocul proporțiilor nemărginite ale firii sau a desăvârșirii ei, precum și incapacitatea mijloacelor lui psihice pentru a descoperi tainele și a pătrunde măreția creațiunii în raporturile ei de cauzalitate, au născut religiozitatea, «*acel sentiment absolut de atârznare a noastră*», de care vorbește Schleiermacher.

§ 3. Procesul vast de civilizare, pe care de veacuri l-a întreprins cugetarea și știința, nu este în fond decât o luptă deschisă de către conștiință — pururea nemulțumită — naturii și legilor ei, pentru partea ce-i rămâne pururea inexplicabilă.

Este drept: cuceririle științei descoperă mereu câte ceva din tainele firii; dar e adevărat că nu se înlătură prin aceasta nici marele contrast între subiectul cugetător și obiect, cum mai ales nu face să dispară semnul de întrebare al marelor probleme ce rămân pururea deschise minții omenesti.

1) N. T. Paulus, *Epist. c. Korinth. I*, 20.

„Unde este un înțelept, unde un învățat? Unde un cocerțător (cu D-zeu) al lumii acesteia? Nu a făcut incapabilă D-zeu înțelepciunea lumii?».

2) Paulus, *Epist. c. Korinth. I*, 25.

„...căci ce este incapabil al lui Dumnezeu, este totuși mai înțelept decât oamenii, și ce este slab al lui Dumnezeu este mai tare decât oamenii“.

Acelaș om pământesc ¹⁾, turburat de sentimentul humilității sale; acelaș obiect vast, nepătruns și încărcat de enigme.

O singură schimbare poate interveni — și aceea cu totul subiectivă; se schimbă *concepția noastră* despre însușirile elementului energetic ce socotim că stă în spatele naturii și a legilor ei; se schimbă *ce credem noi* despre divinitate, despre înrîurirea acesteia asupra umanității, despre posibilitatea mai ales de înrîurire a omului asupra hotărîrilor divine, de adaptare a divinului la nevoile omenești.

Sunt prea neînduplecabile legile firii, este prea dură indiferența naturii, este prea puțin perceptibilă mărginirii noastre nemărginirea spațiului și timpului; ne trebuie numai decât o existență superioară, pe care să o înduplecăm, să o înduioșăm, căreia să-i fie milă de noi, pe care să o pricepem ca ceva determinat și care să ne priceapă în slăbiciunile, incapacitatea și suferințele noastre; ne trebuie un Dumnezeu *uman*, către care să întindem mâini rugătoare în durerile ce ne bântue viața, de care să ne apropiem înălțându-ne, când moartea ne va coborî în mormânt, despărțindu-ne de cele mai iubite ființe de pe pământul de aci. Este repetarea — însoțită de un element tragic — a jocului copilăresc cu păpușile, care vorbesc, simt, se bucură, fiindcă se bucură, simt și vorbesc creațiile lor.

§ 4. Diferențe în ceea ce privește proporția în care s'au exercitat înrîuririle dela om la divinitate

1) Latinescul *homo* are etimologia *humus, humilis*.

și invers, au existat și, natural, pururea vor fi : dela o epocă la alta, dela popor la popor, dela o clasă socială la alta, ba chiar dela individ la individ ; dar, în linii generale nu se poate tăgădui că umanitatea a fost în continuu progres față de sine că ea a crescut în ochii ei însăși în cursul vremii, căpătând inițiativă și spontaneitate în paguba divinității ; că aceasta din urmă, odinioară coborâtă între oameni și însăși călăuzindu-i, indicând sau chiar săvârșind acțiuni — prin oameni, animale și chiar vegetație — cu timpul s'a înălțat spre cer, s'a apropiat de acea natură care odinioară ne înfricoșă prin indiferența ei, sau ne nimicică prin intervenția ei năprasnică.

Nu se poate tăgădui că elementul mistic-divin a avut un rol în psihologia omenească — la popoare ca și la indivizi — cu atât mai precumpănit, cu cât a fost în natură mai mult inexplicabil ; acel element s'a micșorat pe măsură ce cugetarea și știința au cucerit mai multe legi din natură, pe măsură ce filozofia a pus datele științei în cadrul și perspectiva cuvenită ; atunci și divinitatea s'a purificat și, am putea spune, s'a înnobilit înălțându-se.

Este ușor a se urmări cu fapte și mărturii acest progres, dela cea mai veche epocă istorică, «pe când Dumnezeu — cum zice povestea noastră — călcă încă cu picioarele sale sfinte pietroasele pustii ale pământului», și până la vremea când, după cuvântul lui Cicerone «Socrates coboară *filosofia* din cer pe pământ».

Între acești doi poli se vor mărgini cercetările și observațiile ce urmează.

II. § 5. Vorbind despre religia Egiptului primitiv, egiptologii sunt uimiți de belșugul tablourilor mistice, a scenelor religioase care au fost descoperite de șavanții secolului trecut printre resturile monumentelor acestei țări.

«Il n'y a presque pas de planches où l'on ne retrouve une des figures de la divinité recevant d'un air impassible les offrandes et les prières du prêtre ou du roi prosterné devant elle. On dirait, à voir tant de représentations sacrées, que ce pays était habité surtout par des dieux et renfermait d'hommes juste ce qu'il en fallait pour les besoins du culte. Les Egyptiens étaient un peuple devôt: soit tendance naturelle, soit effet de l'éducation, ils voyaient Dieu partout dans l'univers, ils vivaient en lui et pour lui. Leur esprit était plein de ses grandeurs, leur bouche pleine de ses louanges, leur littérature pleine d'œuvres inspirées par ses bienfaits» 1).

Această caracterizare o face un cunoscător adânc al vechiului Egipt, unul din șavanții cari însuși a explorat materialul descoperit în această țară²⁾.

Menționăm în Ceosebi: «aerul impasibil» cu care divinitatea primea ofrandele preotului sau ale regelui «*prosternat*»; mulțimea mărturiilor sacre, care ne-ar face să credem că «*această țară era locuită mai ales de zei, și numai de atâția oameni câți trebuiau pentru necesitățile cultului*»; că Egiptenii «*vedeau pe Dumnezeu pretutindeni în univers*» și că «*trăiau în el și pentru el*».

1) G. Maspero, *Hist. anc. des peuples de l'orient* 3 ed. p. 27.

2) Vezi și caracterizarea lui Ed. Meyer, *Gesch. des Alt. E.* I^o, §§ 182—192.

§ 6. Dintre *forțele naturii* soarele a orbit prin strălucirea sa, și a luat primul loc în pantheonul egiptean. Apoi celelalte elemente ca Nilul, zeu bun, deșertul, zeu rău, și în sfârșit animalele, cu care omul primitiv, slab înarmat, nu duceă casă bună.

La această stare sufletească, dacă se poate vorbi de o manifestare literară corespunzătoare, este doar *imnul*, acel cântec de preamărire a divinității atotputernice.

Iată un imn — găsit pe o stelă funerară ¹⁾ — înălțat *Soarelui*; din el se vede ce rol joacă divinitatea acestui astru în viața sufletească a Egipteanului.

«Mărire ție, mumie, care întinerești și renaști mereu, ființă care se naște singur din sine în fiecare zi! Mărire ție, care strălucești în *Nou*, pentru a da viață la tot ce a creiat, care a făcut cerul și a acoperit cu mister orizontul său! Mărire ție, Ra, care apărând la ceasul tău, arunci raze de viață pentru ființele inteligente! Mărire ție care ai făcut zeii în totalitatea lor, Dumnezeu care se ascunde și al cărui chip nu se cunoaște! Mărire ție! Când te rotești pe cer, zeii, care te însoțesc, scot strigăte de bucurie!».

În toate aparițiile ei, natura este sau temută sau admirată; și dintr'un sentiment și din celălalt rezultă adorațiunea. Dacă *lumina soarelui* este adorată ca o mare binefacere pentru tot ce este — aici pe pământ — naștere și viață; *întunericul nopții* este și el venerat ca un zeu — însă rău, spăimântător.

1) După traducerea lui de Bougé, *Essai sur une stèle funéraire de la collection Passalacqua*, Berlin 1849 (ap. Mesp., *ibid.*).

Dacă Nilul brănitör este un zeu generos, *deșertul arid* este și el un zeu — răufăcător, și în luptă cu Nilul.

§ 7. Dintre animale aa fost unele temute, ca orice vrăjmaș de care nu te poți îndeajuns apăra; au fost deci adorate ca zeități. Pe urmă, prin extensie, au fost adorate și animalele blânde și bune — acestea de sigur cu mai multă căldură și sinceritate, ca unele care corespundeau unor sentimente de reală simpatie.

«Animalele, zice Meyer, ¹⁾ sunt ființe vii, care au suflet cu voință tare cași omul; numai că ele sunt cu mult superioare omului nu numai în putere, dar, mai presus de toate, mult mai misterioase, mai incalculabile, și, pe lângă asta, în acelaș timp cu mult mai sigure prin instinctul lor și mult mai conștiente de scop în mișcări — ca omul: «*ele știu multe pe care nu le știe omul. De aceea și sunt ele în concepția primitivă, în chip foarte propriu, locuința unor puteri divine, tainice*».

Sub înrîurirea acestui mod de a gândi și simți, popoarele istorice primitive — ca Egiptenii, Caldeenii, etc. — ajung la o nesfârșită listă de zei sau zeițe, care în fond reprezintă tocmai puterile supraumane ale naturii: dela înaltul soare ceresc, dela lună și constelații, până la umilul animal târător ce se ascunde în găurile pământului.

Iată cum se exprimă, de pildă, despre *crocodili* istoriograful Herodot ²⁾:

1) In opera citată. . p. 106 § 56; v. deasemeni vol. I^o § 183.

2) Herodot, II, 69. „La unii dintre Egipteni crocodili sunt sfinți, la alții însă nu, ci tratați ca dușmani. Iar cei ce loquesec în preajma Tebei și a lacului Moiris îi socotesc în deosebi

„τοῖσι μὲν δὴ τῶν Αἰγυπτίων ἱροὶ εἰσι οἱ κροκόδειλοι, τοῖσι δὲ οὐ, ἀλλ' ἄτε πολέμιους περιέπουσι. Οἱ δὲ περὶ τε Θήβας καὶ τὴν Μοίριος λίμνην οἰκέοντες καὶ κάρτα ἤγγηται αὐτοῦς εἶναι ἱροῦς. Ἐκ πάντων δὲ ἓνα ἐκάτεροι τρέφουσι κροκόδειλον, δεδιδασμένον εἶναι χειροήθεα, ἀρτήματα τε λίθινα χρυτὰ καὶ χρυτὰ εἰς τὰ ὦτα ἐσθύντες καὶ ἀμφιδέας περὶ τοὺς ἔμπροσθους πόδας καὶ σιτία ἀποτακτὰ διδόντες καὶ ἱρήια καὶ περιέποντες ὡς κάλλιστα ζώντας ἀποθανόντας δὲ θάπτουσι ταριχεύσαντες ἐν ἱρήσι θήκησι“.

Această constatare, pe care o face Herodot pe la 450, este de fapt abia o urmă slabă a unei stări de lucruri înfloritoare sub acest raport în mileniul IV și III.

În epoca vechiului imperiu în deosebi (3315-2540) Egiptul întreg, regiunile și chiar orașele toate erau acoperite de divinități animale, cu caracter local. *Horus*, — Soarele este un șoim; el este în acelaș timp în rândul oamenilor un luptător; în patria lui, Edfu, este și rege, iar când Egiptul de sud supune Nordul *Horus* din zeu local devine zeul Egiptului întreg.

Chnum din Elephantine, zeu al apelor și stăpân al cataractei, era un berbec. *Hathor* din Dendera, zeița apusului, care primește pe soare și pe morți, este reprezentată ca o femeie cu chip și urechi de vacă. *Vepuvet* din Siut, zeul ce călăuzește pe cărările spre lumea de dincolo și spre țările inamice — este un lup.

Anubis din acelaș ținut, are capul de șacal.

sfinți. Însă și unii și ceilalți cresc câte un crocodil deprinzându-l a fi mângâiat cu mâna; le pun în urechi cercei cu pietre prețioase și de aur; le pun și brățări la picioarele de dinainte; îi hrănesc cu bucate alese și cu animale jertfite și-i îngrijesc ca să trăiască cât se poate de bine. După ce mor, îi îmbălsămează și-i îngroapă în niște sicrie sfinte“.

Sechmet «cea puternică» zeița războiului, are capul de *leoaică*.

Bastet din Bubastis are capul de *pisică*. În sfârșit *boul Apis*, *pasărea Ibis*, *uliul Mont*, apoi pisici, crocodili, etc., arată cu prisosință cât de puternică a fost în faza dintâi a umanității istorice înriurirea zeilor theriomorfici.

Dar animismul acesta se coboară și mai jos, la regnul vegetal. Divinități ca *Neit* din Sais, *Hathor* din Dendera, se sălășluiesc, când nu se identifică chiar, în *sicomori*. Acești arbori și alții devin și ei prin aceasta niște zei, pe care nimeni nu trebuie să-i atingă în existența lor.

§ 8. Ca mijloc de exteriorizare a acestor sentimente nu se ajunge încă nici până la *rugăciune*, căci *rugăciunea*, ca atare, este un act de voință; ar însemna că omul *poate* cere, și, natural, că *poate* dobândi ceva dela zei. În orice caz «*rugăciunea*» este și ea un fel de cutezanță, de aceea nu o vom găsi la popoarele primitive istorice cu înțelesul de *solicitare*; ceea ce aflăm — cu numele generic de *rugăciune* — este la dânsii mai de grabă un *imn*, o *odă* de preamărire, un cântec de mulțumire pentru binefaceri deja întâmplate, iar nu atât pentru fapte viitoare, pe care le dorim. Am citat mai sus,¹⁾ ca o pildă, un astfel de imn; dăm aci mai jos încă un fragment caracteristic dintr'un alt mare imn închinat tot soarelui; se va vedea din el și mai limpede întreaga concepție primitiv-egipteană, care în definitiv reprezintă o primă fază în evoluția spiritului întregii umanități.

1) V. supra § 6, *imnul către Soare*.

«Tu ai veselit cerul de sus prin măreția sufletului tău ; pământul se teme de tine mulțumită oracolului statuei tale ;

«Uliu sfânt, cu aripă fulgerătoare ; Fenix cu multiple culori ;

«Mare leu, care *este* prin sine însuși și care deschide căile bărcii Sekti ;

«Mugetul tău abate pe inamici, în vreme ce tu înaintezi marea luntre ;

«Oamenii te invoacă, zeii se tem de tine ; tu ai doborât la pământ pe inamici ;

«Alergător al cerului, ce nu se poate atinge în dimineața nașterii sale, mai înalt decât zeii și oamenii ;

«Ridică-te pentru noi, nu-ți cunoaștem chipul tău ; apari în fața noastră, noi nu-ți cunoaștem corpul !

«O binefăcător Ra-Harmakis !...

«Fie ca fiul soarelui, Pharaon, să fie venerat pentru toate meritele tale ! Să fie adorat, când tu te ridici binefăcător la orizontul de răsărit al cerului, etc. 1).

Din punct de vedere psihologic este vrednică de toată atenția deosebirea între o rugăciune stricto sensu și un *imn*. Pe când rugăciunea dă expresie unui element activ al sufletului, imnul reprezintă doar o atitudine pasivă a lui. Rugăciunea este un fapt, imnul un sentiment contemplativ. Rugăciunea presupune cel puțin existența psihică a lui «ego», (generalizat : «om», «umanitate») pentru imn este de ajuns o covârșitoare proporție de divinitate,

1) Lepsius, *Denkm.*, VI, pl. C×V și C×VII.

și aproape nici o licărire de conștiință ; atâta numai, cât trebuie ca să recunoască puterea divinității și măreția ei.

§ 9. Dar nu este numai aceasta. Un fapt pozitiv, implacabil, *moartea*, ne pune în față și mai mult, și mai deseori: fragilitatea ființei umane și cât de puțin prețuește ea în economia generală. Faptul acesta obștesc, *al morții*, a creiat în toate timpurile un șir necurmat de culturi și superstiții.

Moartea ne desparte de cele mai scumpe ființe ; prin aceasta ea ne predispune la melancolie și cugetare ; se poate zice că ea deschide întru câțva porțile filosofiei.

Apoi suferințele pe cari ni le aduc *bolile*, la capătul cărora amenință neînduplecată moartea, răpesc la atâția dintre «muritori» ¹⁾ farmecul vieții ; în tot cazul umbresc cugetul chiar celui mai «felic» împărat.

A ne convinge și a fi adânc pătrunși de un fapt ca acesta, că moartea ne desparte pe vecie de cei pe cari i-am iubit și cari ne-au iubit, este într'adevăr dureros. Ne-ar trebui, fie și o licărire, o speranță cât de slabă despre contrariu. Astfel... sufletul își caută mângâerea în nădejdea revederii într'o altă lume, în acea ipoteză de prelungire a acestei vieți într'o alta, față de care, firește, trebuie să avem, încă de aci, datorii. Aceste datorii alcătuiesc de fapt *cultul morților*, comun a toate po-

1) Ideea *morții* a fost atât de covârșitor legată de ideea „om”, în cât și Grecii și Romanii au numit pe om cu termenul de muritor ; gr. *βροτός* are tema *μαρ* —, *μορ* —, și apoi *μῆρο* — (v. *μαρ* - *αίω* = a vesteji) ; lat. *mortalis* ; skr. *mrtas*.

poarele istorice: dela cel mai vechiu și primitiv până la cele mai culte, din vremile noastre. Dintre cele vechi, în deosebi, Egiptenii ne-au lăsat cele mai durabile urme despre cultul morților.

Mastabele și piramizile sunt morminte cu destinație și însușiri spre a dură pe vecie, făcând astfel să dăinuiască și în lumea de dincolo ființa celui «mort».

Cum însă făptura umană se prezintă în dublu exemplar și cum existența celui de dincolo este în atârnare de existența celui de aici, se naște nevoia de *mumificare* și de ascundere a mumiei în fundul unei stânci scobite, peste care, numai pentru asigurare, se mai clădește încă una, piramida.

Astfel, în slujba acestei *idei* și simțiri *de a ocroti pe cei «morți»*, pentru ca și ei, îngrijiți, să ne ocrotească, se mișcă deci sutele de mii de oameni ai Egiptului, cari aștern șosele trainice dela munții Mării Roșii la Nil, pe unde au cărat și grămădit la înălțimi de sute de metri, prin mijloace care în parte ne-au rămas necunoscute, pietroaie de o greutate uimitoare.

§ 10. Când însă faraonii poruncesc aceste munci, nu faraonul-om poruncește, în baza vre-unui drept tradițional de autocrat absolut, ci *divinitatea* în chip de rege dă poruncă pentru împlinirea unei *datorii divine*.

Acestei concepții, sau mai propriu psihologii, îi corespunde în ordinea politică cea mai centralistă și nediscutată formă de guvernământ: *monarhia absolută*, în care regele, o ipostasă a lui Seth sau Horus însuși, este simbolul vizibil al divinității. Ba a fost o vreme, după tradiția egipteană, când *zeii*

*înșiși cărmuiau statul pe care îl întemeiaseră iar divinitatea lor nu se coborîse încă în oameni*¹⁾. Mai puternică sau mai slabă, suntem în orice caz în plină *theocrație*.

Potrivit aceleiași psihologii, cetatea, statul, nu sunt adunări de cetățeni ce-și dau legi de cărmuire, etc., ci *ligi*, pe care zeul le face între oameni pentru buna lui cinstire și pomenire; numai ca mandatar al zeului dintre oameni și printre ei — trebuie înțeles faraonul-rege, devenit prin acest har el însuși un zeu.

În ce privește calitatea *divină* a purtătorilor de sceptru, cari, în această primă fază de evoluție a umanității istorice, conduc statele tocmai prin mijlocirea însușirii supra-umane, Meyer²⁾ se exprimă astfel :

«Nu trebuie să înțelegem altfel faptul că la multe religii, — unele foarte dezvoltate, ca budismul tibetan — un om se socotește ca o incarnație a divinității. În deosebi această reprezentare e dezvoltată atunci când regele este un zeu în monarhii absolute, și *divinitatea* lui în momentul schimbării tronului trece la urmaș; aci *prăpăstia între suptuși și stăpânitor devine așa de mare, și ei se simt — ca voință și dispoziție — așa de complet dependenți, încât privesc pe stăpânitor numai ca o pământeană apariție a unui zeu*».

După psihologia colectivității egiptene viața aceasta aproape nu ne aparține nouă, ca oameni. Sub orice formă ai privi-o, din orice latură ai cerceta-o, zeii apar cu puteri și rosturi covârșitoare în toate

1) Cf. Meyer, *op. cit.* I³, § 192 și u.; §§ 219 și 241.

2) În *lucr. citată*, I³ § 54.

ramurile activității omenesti, în cât omul dispăre ca voință și inițiativă, se șterge prin extrema umilință.

*Jertfa de oameni*¹⁾, una din formele primitive prin care se atrage bunăvoința divinității, — este cel mai puternic fapt care caracteriză această psihologie.

Deci nu coroanele lui Menes, simboalele legăturii politice între «cele două imperii», nu «steag», nici «tron», sau alte înfățișări profane ale vieții sunt țelurile către care se îndreaptă ochii mulțimii, ci altarul, simbol al legăturii mistice cu divinitatea; *acestu* înrăurește și stăpânește sufletele: de aceea și opera ce a produs, isvorînd din inimă, a fost mare și durabilă; 'oa chiar, cu atât mai durabilă și mai mare, cu cât autorii se pierdeau sau se ascundeau mai bine în mulțime.

Astfel ne apare, în linii generale, pentru cel mai vechiu stadiu de evoluție a civilizației lumii istorice, lămurit prin pilda poporului egiptean, *raportul între divin și uman*.

III. § 11. Problema leagănelui rasselor, a înrăuririi, infiltrațiunii sau amestecului dintre diferitele grupări etnice, problema desfacerii în timp și spațiu a familiilor lingvistice, poartă în istorie, etnologie și filologia comparată un mare semn de întrebare. Tot atât de mult desbătută, pe cât a fost de atrăgătoare la studiu din cauza elementelor neîn-doelnice — filologice și etnografice — care o trezesc, această chestiune oferă cercetătorilor, din nefericire, imaginea fenomenului fizic care se depărtează pe măsură ce călătorul se apropie de el. Și lucrul este într'adevăr greu; căci avem de a face

1) *Id. Ibid.* II § 190.

cu un domeniu, în care *intâmplarea* joacă un rol așa de însemnat, în care *mișcarea* este așa de frecventă, *amestecul* așa de obișnuit, *infiltrația* așa de lentă și nesimțită, și este atât de problematic procesul invers : de analiză, de dozare sau delimitare.

Spre exemplu în Egipt : toate aparențele îndeamnă pe cercetători în favoarea ipotezei — *susținută* de altfel în istorie — că civilizația Nilului s'a desvoltat, cel puțin în epoca vechiului imperiu și a celui de mijloc, într'o *deplină izolare* de restul lumii ; că abia pe la jumătatea mileniului II, adică *după* izgonirea Hiksșilor, sub Tutmes III (1580-50 a Chr.) Egiptenii au devenit un popor cuceritor, iubitor de mișcare și, prin aceasta, susceptibil de înrâuriri externe, de atingere cu alte civilizații.

Și totuși, acest mod de a înfățișa lucrurile lasă măcar *un* semn de întrebare. Dacă de o parte Egiptenii, de alta sementiile turanice și semite din Asia (Sumero-akkadienii și a.) au trăit înainte de mileniul III într'o perfectă izolare, cum se explică asemănarea acestor civilizații, mai ales că s'au desvoltat într'o vreme relativ apropiată ?

De aici, se înțelege, ipoteze și teorii diferite.

Este foarte probabil, după unii, că străbunii poporului pe cari Grecii ni-i transmit sub numele de «Egipteni», au fost rezultatul unui amestec lent de autochtoni negroizi (ca Nubieni și Negri-sudanezi) și blonzi Lybieni cu elemente *hamite* de la nordul continentului african ; că acești Hamiți originari din Asia și congengeri cu Semiții, cum o arată limba, au imprimat culturii egiptene unele trăsături generale de asemănare cu aceea a popoarelor din Asia semită¹).

1) Meyer, în lucr. cit. I^a §§ 164—167 și 336.

Alții însă au fost captivați de analogia dintre civilizația egipteană și cea turanică ; se citează în deosebi acele *forme de cultură înțepenite*: lungă izolare, tradiționalism, teocrație, etc., care amintesc atât de bine civilizația chineză. Și, dotați cu o imaginație mai puternică, au susținut că Egiptenii ar fi provenit din amestecul autochtonilor cu o populație turanică (Sumerii sau alții) veniți din Asia într'o vreme foarte îndepărtată, dintr'un punct unde împărtășeau soarta strămoșilor poporului chinez.

§ 12. Pe de altă parte *rassa semită*, covârșitoare ca spirit și activitate în câmpul civilizației orientale a primelor milenii, pornindu-și sementiile din străvechiul ei leagăn, Arabia, apare întâiași dată în lumina istoriei ca *semențe akkadiană* lângă Eufrat — încă din mileniul IV. Prin cucerire acești Akkazi se amestecă între Sumeri, — autochtonii turanici, cărora le iau scrierea cuneiformă și cultura, dându-le limba.

Din același pustiu arabo-sirian au mai apărut în mil. III alți Semiți, dintre cari se pot cita, ca mai însemnați pentru ulterioara lor dezvoltare, *Hebreii* și *Sidonii* (numiți de Greci Phoinikes) la coasta kanaaneană, Aramaeii în Syria, Chaldeii în Sinear.

Pe la mijlocul acestui mileniu *Hetiții*, popor ce a exercitat o mare înrîurire în Asia mică în cursul mileniului II, apar în sfera de influență babiloniană ; apoi (între 1900-1400) la nord, ei se dezvoltă mai ales în două regiuni : unii pe lângă apa Halys, cu centrul de activitate în orașul Hatti ¹⁾, alții în

1) Azi *Boghazkioi*, în Kappadocia, localitatea în care s'au găsit multe documente ale culturii hettite, cf. Ed. Meyer, *Reich und Kultur der Chetiter*, 1912. De asemeni, același, *G. d. A.* p. §§ 454, 474, 501, 502 (despre *Chetiți*).

Siria nordică (țara Mitanilor) cari s'au întins până în Mesopotania assyriană.

§ 13. Aceste popoare și formațiuni politice, intru cât aparțin unor rase sau familii lingvistice, nu pot fi privite izolat de cercul populațiilor și statelor din care fac parte. Ori cât de puternice ar fi în această privință aparențele contrarii, mai ales pentru popoarele celui mai vechiu stadiu de evoluție a umanității, zidurile chinezești între neamuri și rase greu se pot admite istoricește. Dimpotrivă, nu există problemă de un mai înalt interes istoric ca aceea de a se stabili raportul între parte și tot, între particular și universal; de a se arăta, cu alte cuvinte, *prin ce elemente și în ce măsură partea* — un popor, o semenție, un stat, un eveniment — se învrednicește de *universal*, în ce chip *întregul* — un câmp de civilizație sau, în genere, tot ce poate fi privit ca o unitate istorică — se atinge de alte unități istorice universale, înrâurindu-se reciproc. Numai astfel, printr'o largă perspectivă a mișcării și a cadrului, se face cu putință înțelegerea deplină a *evoluției* istorice ¹⁾.

1) Iată, mai precis, după Meyer, *G. d. A.* I^e § 111, cum trebuie înțelese aceste arii de civilizație: „Dar și aici aria orientală și elenică în antichitate (cea din urmă devenită mai târziu aria elenistică-romană), aria creștină și cea islamică în veacul de mijloc și în timpurile noi, se întrețes așa de strâns și pun continuu sistemele de state ce le corespund într'o atât de strânsă legătură de acțiune reciprocă, încât numai un studiu al totului, considerând egal pe una ca și pe cealaltă, face cu putință deplina înțelegere a istoriei lor.

A treia arie de civilizație, cea asiatico-orientală (India și China) este fără îndoială mereu în relațiuni cu cele dintâi, — relații ce încep cu *invazia Arilor* în India, *dobândesc* mai multă activitate cu imperiul persan și mai târziu cu acela al lui Alexandru și cu formațiile politice ale perioadei helenistice, *se continuă* cu epoca Sassanizilor și devin din ce în ce mai

§ 14. Civilizația «babiloniană» este numită *astfel*, cu un termen aproape convențional. Babylonul nu aduce, în acest titlu, decât ce poate sugera un centru mai important decât altele, o dominație politică mai lungă decât a altor centre; este un cuvânt colectiv și reprezentativ, care cuprinde și rezumă un șir de influente exterioare.

Viața babilonică nu constituie o unitate politică și culturală, evoluată normal și pașnic, dintr'un nucleu interior, cu determinate caractere etnice.

Cultura Babylonului nu înseamnă de fapt decât straturi de tradiții, de elemente materiale și sutlețești depuse acolo pe rând, în curgere de veacuri și milenii, de către popoare care, diferite ca limbă și rasă, au stăpânit unul după altul ținuturile Sinearului (Mesopotamia), unde erau atrase probabil de rodnicia pământului.

Sumeri, Hettiți (1930), Kassiti (1760), Elamiți, Chaldei, Assyri și alții, vreme de peste două mii de ani, au adus și au lăsat Babylonului, în trecerea pe acolo a stăpânirii lor politice, urmele culturilor proprii, atât în ordinea materială, cât și în cea ideală — a superstițiilor, magiei, religiei, sau a formelor de *cugetare mitică*.

§ 15. Cele mai vechi mărturii despre aceste culturi nu sunt lipsite de interes, chiar sub raportul cugetării.

importante, grație cuceririi islamice, apoi cu imperiul mongol. ...Formațiunea unei adevărate unități istorice imbinând într'un tot aceste trei domenii, și comportând de la una la alta o continuă acțiune reciprocă, nu s'a pregătit treptat decât în cursul ultimelor veacuri și s'a înfăptuit deplin în cursul ultimelor decenii. De atunci există efectiv o istorie a lumii, adică o istorie universală, îmbrățișând într'un tot unic umanitatea întregului glob pământesc*.

Pentru mileniul al III, care a premers celei dintâi dinastii a Babyloniei unificate — aceea întemeiată la 2131 de către Hammurabi — așa dar pentru veacurile dinastiilor de Kis, Lagas, Opis, Agade ¹⁾, Uruk, Ur și Isin, se constată o «știință» cu privire la cele cerești și pământești.

Cerul și mișcă-ile circulare ale corpurilor din Univers sunt materializări ale divinității care se *re-velează* în Cosmos.

Pământul și fenomenele terestre sunt oglindirea parțială, de aceeași proveniență divină, a puterilor cosmice.

Fenomenele *mișcării circulare* care se vădesc prin astre se repetă și pe pământ, de exemplu în regnul vegetal.

Omul însuși apare ca un micro-cosm cu elemente simetrice macro-cosmului.

Cerul instelat este izvorul cunoștinței și înțelegerii față de puterea divinității. În sfârșit, fiindcă fenomenele cerești capătă expresia cea mai simplă în *raportul numeric*, numărul este și el sfânt ²⁾.

Intre fenomenele cerești și cele pământești există o corespondență, o *armonie*, care constituie legea fundamentală a Universului.

Prin revelația cosmică pe deoparte se înlesnește omului cunoașterea ordinii divine, pe de alta se trezește minții interesul de a căuta în fiecare fapt și fenomen *voința* divinității.

Numai un pas desparte această concepție despre

1) Importanță mai ales fiindcă în timpul acestei dinastii, sub Sargon I, apare pentru întâia oară în istorie ideia imperiului cu *tendințe universale*.

2) Jeremias Alg. *Religions-Geschichte*, 33 și uu.

cosmos, privit ca o exteriorizare a voinței divine, de Dumnezeu *unic*, care în V. T., *Genesă*, își exercită puterile și își exteriorizează voința prin «*creațiunea cerului și pământului*».¹⁾

§ 16. Astfel cugetau straturile superioare din Babilon, și între acestea, cu deosebire *clasa preoților*. Mulțimile însă nu cugetă complicat, ele simplifică teoriile înalte, le adecvează minții obișnuite.

Insuflețirea naturii dobândește, în ochii poporului, înțeles și forme cu mult mai simple decât este, pentru straturile superioare, concepția de mai sus despre armonia și revelația cosmică.

Pentru lumea comună prin urmare, *cerul* este un zeu pe care îl numesc *Anu*; *pământul* este zeul *Bel*; *puhoiul apelor* este *Ea*; *soarele* este *Shamash*; *luna*—*Sin*; *steaua dimineții* și *serii*—*Ishtar*; *focul* este *Gibel*.

Regnul animal este reprezentat în pantheonul babilonic prin *leul Nergal*, *taurul Ninib*, *peștele Ea* sau *Oannes*, *porumbița Ishtar*, și a.

Toți sunt zei, având toți: fie o *voință* producătoare de cauze — enigme necunoscute omului, fie *întruparea fenomenală* respectivă, dela mărețele înfățișeri cosmice, până la animalul—*totem*, la vegetalul—*tabu*, sau la orice obiect neînsuflețit—*fetiș*.

§ 17. Pentru a se înțelege deplin această *stare de spirit* a umanității primitive, (psihologie numită în istoria religiilor — *animism* și *animatism*) trebuie să-și închipue cineva două lucruri mai ales²⁾:

1°. Că omul înclină în genere—cum se exprimă Hume în a sa *Istorie naturală a religiilor* — să admită că toate existențele îi seamănă lui. Cauzele necunoscute preocu-

1) Vezi infra § 45.

2) Cfr. S. Reinach, *Histoire générale des Religions*. Cap. I § 13 și 14 p. 8 și u.

pând fără încetare cugetul său, omul nu pregetă, pentru a le înțelege mai de aproape, să le acorde gândire, rațiune, pasiuni și, câteodată, chiar trăsături și membre la fel cu ale sale.

2°. Că o imagine actuală, destul de vie, a omului primitiv o putem găsi în *psihologia de copil*. Se cunoaște în deajuns cum copiii însuflețesc jucăriile, cum le mângâie și compătimesc atunci când ele cad și se lovesc sau se strică; deasemeni, cum pedepsesc cu lovituri masa ori scaunul de cari dâșii s'au isbit din greșeală — socotind de bună seamă că aceste obiecte *simt*, că *suferă* pedeapsa ce li se aplică deci pentru o vină *voită*.

Dacă se ține seamă de aceste două realități psihologice, putem înțelege și defini *animismul primitiv ca un principiu mai fin, implicat corpurilor, datorită căruia se produc mișcările, exteriorizările vieții și, în deosebi, provocările voinței.*¹⁾

§ 18. Polytheismul acesta poporal este ușor contrazis de un eveniment istoric important — *imperialismul universal*. Căci dacă este adevărat că *ideea de universalitate* a călăuzit spre înfăptuirea reală a unui imperiu puternic, numai *realizarea istorică a acestui imperiu* a putut înrîuri asupra ideii și credinței polytheiste, vădindu-se astfel că nu numai ideile influențează faptele ci și acestea ideile.

Încă dela începutul mileniului III, sub Sarrukin I (pe la 2880), după expediții și biruințe în toate direcțiile, se întemeiază pentru întâia dată *imperiul universal*.²⁾ Aceasta însemnează că, cel puțin în concepție, imperiul Sargonizilor cuprinde *întreaga lume locuită*, iar stăpânul acestei lumi este el, regele, *reprezentant* al divinității, dacă nu un zeu el însuși.

1) Cfr. A. Ieremia, în lucr. citată, la p. 16.

2) Cfr. și Meyer, G. d. A., I² § 402 (p. 528); Naramsin se iutitulează „Rege al celor patru părți ale lumii”.

Firește, această concepție, realizată în ordinea politică de *un om*, va fi cu atât mai degrabă impusă în ordinea divină, pe seama *unui zeu*. Și tot evenimentele istorice hotărăsc în favoarea *cărui zeu* din cei mulți, ai fiecărei cetăți, se va înclina balanța. Acesta va fi tocmai zeul cetății biruitoare politicește, *ceea ce face să coincidă unitatea universală umană, în mâinile regale, cu aceea universală cosmică — în mâinile divine*.

§ 19. Cum se săvârșește această năzuință spre monoteism ?

Ca și la Egipteni, divinitățile erau grupate după centrele politice; și s'a văzut mai sus că Babilonul nu era decât *unul* din multele centre ale acestui ținut mesopotamic.

Când apoi se bat între dânsese cetățile, lupta să dă și între zeii respectivi; iar când un oraș este biruit, stăpânirea asupra lui revine nu numai regelui triumfător ci și zeului, *mai ales zeului*, căruia de drept i se datorează biruința.¹⁾ Zeul atunci tinde și el la supremație față de ceilalți, îi întunecă sau îi nimicește. Această divinitate triumfătoare capătă pluralitate în manifestare și în voința executivă, pe când micile divinități regionale se subsumă ei. Astfel se deschide întâi drumul spre *acea unitate divină*, pe care o vor înfăptui, ca ideal, mai târziu alți semii — Hebreii.

Spre a ilustra cu pilde acest proces de istorie religioasă, este de ajuns a se cunoaște cazul renumitelor divinități cerești: *Shamash* — soarele, *Sin* — luna, *Marduk* — «zeul zeilor».

1) Vezi și caracterizarea pe care o face d. N. Iorga în ale sale *Observații ale unui nespecialist...*, p. 39 și u. Menționăm și cu acest prilej că lucrarea acicitată este singura din acest domeniu în lit. noastră; ea conține într'o luminoasă sinteză faptele și ideile pe care le cere cu necesitate *cadrul unei istorii universale*. Recomandând-o ca atare, o cităm aici pentru părțile lucrării de față, pe unde și identitatea, în parte, a problemei și izvoarele comune, pricinuesc firești și neevitabile apropieri.

Preoții din orașul Ur, spre exemplu, arată zeității *Sin* atâta pietate, se exprimă în imnurile lor, închinare lui *Sin*, cu un accent de atâta superioritate față de celelalte zeități, încât aproape proclamă *unitatea* în persoana acesteia:

«*In cer cine este prea înalt? Tu singur ești prea înalt. Între toți zeii, frații tăi, nu e nimeni egal ție. Nici un zeu nu este deopotrivă cu tine în divinitate.*»¹⁾

Și, este semnificativ că orașul *Ur* e locul de origine al frunțașului herbeu din Biblie, Abraham, care din porunca lui Dumnezeu-unul «a ieșit din pământul său și din rudenția sa și din casa tatălui său și a venit în pământul Hanaan».²⁾

Această apropiere prezintă interes: și pentru tendința spre unitatea divină a celor din Babilon, și pentru caracterul animist și polytheist al religiei hebraice în faza anterioară așezării în Kanaan a acestei ramuri semite.

Dar exemplul cel mai pregnant îl oferă *Marduk*, zeul imperiului unificat sub *Hammurabi*.

§ 20. Un *paralelism divino-uman* se poate observa și stabili. Triburile, orașele, diferitele seminții etnice, se luptă între dânsese pentru supremația militară și politică. Centrul care biruește capătă nu numai autoritatea *uman*—politică ci și pe cea politic—*divină*.³⁾

Precum *Sarrukin I* a căutat să realizeze, cel dintâi între oameni, ideea imperiului universal, iar *Hammurabi*, prin unificarea dela 2100, a stabilit tradițional, pentru întreaga istorie viitoare, a lumii politice această idee, tot astfel: din măruntul zeu *Nabû*, localnic în Borsippa, avem, după unificarea babilonică, pe marele zeu *Marduk*, cu reședința în Babilon, zeu de o covârșitoare importanță în „*imperiul lumii*“. Ca și regele, zeul țintește la stăpânirea universală; de aceea îl și

1) Cfr. *Ieremia*, în *lucr. citată*, la p. 23.

2) V. T., *Facerea*, XII, 1.

3) A. *Ieremia*, în *lucr. citată*, pp. 31 și u.

găsim intitulat «Păzitor al lumii», «Stăpân al totului», «Domn al Domnilor», «Zeu al Zeilor».

Cu un cuvânt, cele ce se petrec în lagărul omenesc se repetă în cel divin, și reciproc — regele considerându-se răspunzător *nu* față de supușii săi, ci față de divinitate, dela care deține puterea.

§ 21. Este potrivit, la acest punct de asemănări, să se menționeze și *spiritul în care s'au edictat legile* lui Hammurabi; *ele au fost poruncite de zeul soarelui, Shamash*, întocmai cum Dumnezeu a dictat pe muntele Sinai, lui Moisi, decalogul. Ele au fost apoi prezentate de rege zeului Marduk, în templu, și dedicate lui—spre priveghere și spre o mai mare ascultare din partea poporului. Și aici, ca și în biblie, în acest proces de *legiferare și conducere politică*, se poate surprinde *concepția teocratică* în limitele cele mai largi cu putință. Zeul conduce, omul *ascultă*. Și, asemănarea între legile Hammurabi de o parte, decalogul Moisi de alta, nu se mărginește numai la modul de comunicare a lor—oamenilor; această asemănare se întinde și la fond.

Apropierea în *cuprins* a acestor două opere deschide însă o perspectivă mai mult, spre a se înțelege: pe de o parte înrâurirea semită asupra culturii babilonice, pe de alta *evoluția mai departe a gândirii religioase spre unitatea și universalitatea divină*, idei pe care le vom afla în forme clare, pentru întâia dată în istoria omenirii — la Hebreii biblici.

§ 22. Când un popor sau o categorie socială trece dela formele primitive de adorațiune (fetișism, totemism, animism) la explicări «cauzale», [fie și prin mituri sau simboale] ale fenomenelor naturii, și, în deosebi, ale creațiunii; când prin cult se stabilește între divinitate și om o necentenită interdependență, care, și ea, oricât de puțin, rezește totuși *legea cauzalității*, atunci gruparea omenească

se poate considera sub raportul evoluției sufletești ca intrată în stadiul «superior» al gândirii mitice, de unde cel puțin zorile științei încep să se zărească. Și, la popoarele assyro-babylonice, măcar clasa preoților apucase pe acest făgaș, cu deosebire în mileniul I.

§ 23. Cel mai însemnat mit, sub raportul cugetării, este *al creațiunii*. Cosmosul s'a născut din Chaos, un balaur ce simbolizează nesfârșitele, spăimântătoarele ape ale mării. Cel ce a făcut din chaos—cosmos este *Marduk*, zeul care a înfruntat și a înfrânt cerbicia balaurului *Tiamat*. Astfel, *prin biruință*, Marduk devine cel mai mare între toți zeii ieșiți din Chaos. Omul este creat la sfârșit; dar, scurtă vreme după aceea, el se abate dela evlavie ce datorează zeilor. Aceștia hotărăsc atunci să-l piardă, ca în biblie, cu potopul; însă *Ea*, zeul apelor, vestește pe *Utnapishtim* ca să-și facă o corabie de mântuire. Șapte zile pământul este sub noianul apelor; toate viețuitoarele mor afară de cele din corabia scăpată de *Ea*. Când conțenesc ploile, Utnapishtim, ca Noe din biblie, trimite spre informare diferite paseri, care se întorc; numai corbul din urmă, găsind uscat, nu se mai întoarce. Când în sfârșit se căboară și cei din corabie, prima lor grijă este *jertfa* de mulțumire către zei. Ca în jertfa greacă, se frig și aici animale, iar zeii «se adună ca muștele», spre a se împărtăși din *aburul* jertfelor, hrana lor.¹⁾ Și aici, întocmai ca în societatea homerică.

O asemănare și mai importantă cu mitologia greacă se găsește însă în mitul zeiței *Ishtar*. Aceasta, pierzându-și soțul, se hotărăște să meargă în infern pentru a-l readuce la viața de sus. Dar prin plecarea ei, a lăsat pământului doar uscaciunea și sterilitatea. Ca o altă Ceres, *Ishtar* se coboară

1) Cfr. P. Deussen, *Alg. Gesch. der Philosophie* II, 1 p. 58 și uu.; S. Reinach, o. c., pp. 51, 53 și 55.

În lumea de jos pentru a găsi pe *Tammuz*. Apoi, ca și *Orpheus*, isbutește să înduplece în favoarea soțului ei pe zeii de acolo. Astfel *Tammuz*, cu îngăduința zeilor, bea din isvorul cu apă vie și-și redobândește viața pământească. Ambii se întorc la lumină. Odată cu *Ishtar* însă, revin ploile primăvara și rodnicia pământului meso-potamic, întocmai ca în mitul grec *Aphrodite-Astrate* și *Adonis*.¹⁾ Oricine poate vedea aici, pe lângă multiplele asemănări cu miturile grecești: *Demeter-Kore*, *Aphrodite (Astarte)-Adonis*, *Orpheus—Euridike*, și elementul simbolic în legătură cu fenomenele naturii, fapt care va căpăta la Greci o amploare neobișnuită chiar în mij ocul bogățiilor mitologice²⁾.

VI. § 24. Dacă *Sumerii* și *Akkazii* au fost primii adoratori ai cerului și semnelor lui, cei cari au dus la cea mai mare dezvoltare observarea celor cerești, au fost *Assyro-Chaldeii* din mileniul întâi, adică din vremea stăpânirii assiriene, și a celui de al doilea imperiu babilonic.

Assyrii, popor semit dela nordul *Babyloniei*, cu centrul de activitate în *Assur* și apoi în *Ninive*, isbutesc să se emancipeze, pe la mijlocul mileniului II, de sub stăpânirea babilonică, sub care erau încă din vremea lui *Hammurabi* (2100). Din ce în ce mai mult, acest viteaz popor de munte cuprinde în sfera sa de acțiune cuceritoare toate ținuturile despre apus și miază-zi.

1) De fapt acest mit are origina, după toată probabilitatea, aici el a fost luat și transmis de Fenicii din *Byblos* la *Kypros* (*Pausanias* IX, 41, 2) și în alte insule; deasemenea pe țărmul grecesc al *Ase* mică. (Cfr. *Maury, Relig. de la Grèce*, III, p. 220). Pentru originea străină a lui *Adonis* (*Adon* în l. fenic. este *domn, stăpân*) vezi *P. Decharme, Mythologie etc.*, p. 200.

2) Cfr. și *Meyer, G. d. A.*, I² § § 373, 375 și 411 b. *Deussen, în lucr. citată*, pp. 52, 63.

I. Reinach, în l. c. pp. 51, 52 și 61.

Pe la 1100 regii Assyriei ajung până la marea Mediterană, iar spre sud isbutese să supună la tribut însuși Babilonul. În orice caz centrul politic de gravitate al Asiei anterioare se strămută acum la Ninive.

Puterea cea mai mare a imperiului assyrian a fost însă în veacurile VIII și VII; adică atunci când Tiglathpilesar II (745—729) făcea tributare statele syriene, când încorporea imperiului său Babilonul, când un uzurpator—cărui ca rege i-a plăcut să-și zică Sargon II spre a aminti pe cel dintâi *rege al lumii*—supunea Samaria și expedia în surghiun, dincolo de izvoarele Tigrului, peste 27.000 de Israeliti.

Astfel, *ideea despre un imperiu universal*, inaugurată de pe la 2770 de regele Akkad, Sargon I, a intrat *de atunci* în tradiția istorică; *idee* care, întărindu-se mai cu seamă prin domnia marelui Hammurabi (acel rege semit care se intitula «*Domn al celor patru părți ale lumii*»), însuflețea și pe regii assyrieni Tiglathpilesar II, Sargon II și ceilalți saragonizi, atunci când își pregăteau expediții de cucerire spre toate punctele cardinale și cu deosebire când s'au văzut stăpâni pe însăși capitala lumii, Babilonul.

Între sargonizi merită o mențiune Assurbanipal (668-626); și nu atât pentru isprăvile lui militare, cât pentru grija ce a purtat de cele culturale. Se știe că el a instalat în Ninive o enormă bibliotecă (constând din cilindri și cărămizi cu inscripții cuneiforme), în care era adunat un bogat material istoric privitor la imperiul assyrian și babilonian mai vechiu. Dezgropată azi din ruina în care a fost aruncată la 606 după un foc, această bibliotecă, după o tăcere păstrată 2500 de ani, vorbește din nou assyrologilor (ca Rawlinson, *Opert* și a.) despre viața și gândurile ce s'au purtat peste acele ținuturi odinioară.

Dar prin răscoala guvernatorului Nebupolossar Babilonu

iese din nou la iveală pe scena istorică, de data aceasta cu un nou aspect etnic, pe care i-l dau o altă ramură semită—*Chaldeii*.

Politica «*universală*» este reluată de Nabukadnezar (605-562): prin cuceriri ca aceea a Tirului, a Ierusalimului, și prin captivitatea babilonică a Iudeilor etc.; însă urmașii săi slabi, lăsară în această politică un gol, pe care trebuiră să-l împlinească neîntârziat Perșii eraniei.

§ 25. Popoarele assyro-chaldee întăresc și mai mult legăturile *între divin și uman* statornicite mai de mult de către Sumero-Akkazi.

«La Semiții veniți în Babilonia, zice Deussen,¹⁾ s'a altoit pe tulpina primitivă a vechii religii semite ramura concepțiilor care erau dominante la Sumeri; astfel a luat început și s'a dezvoltat un puternic copac de mituri cu zei, mituri asupra creațiunii, a potopului și eroilor, care în cea mai mare parte par a fi de o veche origine sumerică; așa că în multe privințe baza semită originară nu mai este de recunoscut.

Cultul fenomenelor cerești, cultul puterilor demonice locuind pe pământ, cultul unui zeu ocrotitor aparținând fiecărui trib, culte introduse odată cu venirea primilor semiți, s'au contopit cu reprezentările populațiunii sumerice.

Și această populație avea un cult al demonilor cerești-*Igigi*, unul al demonilor ce locuiesc pe pământ, *Anunnaki*. Și ea cinstea aparițiile cerului: *soare, lună și cele cinci planete, cărora încă din timpurile primitive li se atribuia o înrîurire asupra soartei oamenilor; din aceasta s'a dezvoltat mai târziu pseudo-știința Astrologiei, care în Babilonia a fost cercetată cu râvnă, lărgindu-și influența și spre apus.*

1) In *lucr. c.*, II², p. 46 și u.

...Observații timpurii a celor șapte nopți, pe care le cuprinde fiecare din cele patru faze ale lunii, și a celor douăsprezece înoiri, pe care le suferă luna în curgerea unui an, conduseră la credința în șapte demoni-dușmani ai ordinii divine a lumii, și la intrunirea în numărul douăsprezece a marilor zei păzitori ai acestei ordine, peste cari, ca o urmare a înclinării semite spre monism, au fost ridicăți Marduk în Babilonia, Assur în Assyria...».

Interesantă este apropierea între constelații și animale, doua elemente ce au comun, între ele, atât ideea subiectivă de divinitate cât și forma grupărilor stelelor, asemănătoare formei câte unui animal; de aci numele animalice ale constelațiilor, de aci zodiile.

§ 26. Fie că este vorba de straturile superioare—caste sacerdotale, etc.—, fie că ne-ar interesa masa compactă a claselor de jos, pentru psihologia popoarelor assyro-babilonice, — unde divinitatea este începutul și sfârșitul existenței cosmice, terestre și omenești — urmează cu necesitate că problema capitală ce se pune cugetului este:

1. Să se cunoască de aproape *divinitatea*;
2. Să i se *descopere voința*, și
3. Să fie asifel înrâurită divinitatea, încât să o *determine în favoarea soartei omenești*, operându-se chiar o abatere din mersul mecanic al lucrurilor.

Cu alte cuvinte, problema este să se afle prin ce mijloace se poate dobândi dela divinitate: *indulgența, iertarea ori chiar mântuirea*.

Psihologia generală a popoarelor a găsit două căi cari duc spre această dorită *mântuire*, fiecare corespunzând unei anumite faze de evoluție a culturii omenești.

Prima cale este a *magiei*; prin aceasta se înfăptuește, în chip sporadic și particular, mântuirea unui om.

A doua cale o oferă *religia*; prin ea se stabilește, un

contact statornic și general între divinitate și grupul uman, pentru a se dobândi în chip mistic iertarea sau mântuirea.

Oricum, amândouă sunt expresiunea «sentimentului de de absolută atârănare» a umanului de divin,; ambele sunt *încercări pozitive* de a folosi puterea supra-umană, adaptând-o nevoilor omenești — spre comuna mântuire : magia prin formule mai abstracte și prin amestecuri concrete, religia prin jertfe și ofrande, prin imnuri și rugăciuni, prin ispășiri penale și rituale. Această este *învățătura despre mântuire*, care a dominat sufletele popoarelor dealungul veacurilor.

§ 27. Deși sistemul cosmic-planetar datează, cum s'a văzut, dinaintea lui Hammurabi, patria magilor și a magiei a rămas prin excelență *Babylonul de culoare chaldee*. Arta magilor era astrologia, cu un pronunțat caracter *astro-mautic*. Intr'adevăr, dacă astrele sunt semne prin care se vedește voința divină, atunci tehnica magului consta din *a răspunde*, celui care îl consultă asupra raportului dintre dânsul și voința divină ; sau, mai simplu, magul trebuie să răspundă ce spune steaua sau constelația despre soarta celui ce s'a născut în zilele ei. Sub imperiul acestei dispoziții sufletești au luat naștere zodiile, constelații cu forme și nume animalice, cari prezidează la destinele oamenilor.

În acelaș chip se stabilește legătura între om și stea, aceasta fiind uneori identificată cu un destin norocos, alteori făcând să atârne de existența ei pe cer însăși existența în viață a unui om. Asemenea învățăturii și superstiții au biruit timpul, părunzând și păstrându-se încă în conștiința masselor populare vreme de mii de ani. ¹⁾ Chiar în poporul nostru se zice, când «cade» o stea, că a murit un om.

1/ Opere de consultat : M. Iastrow, *Die Religion Babyloniens und Assyriens*, 2 B-de 1905—1912.

Virolleaud, *Astrologie Chaldéene* 1904.

A. Boissier, *Choix de textes relatifs à la divination Assyro-Babylonienne*, 2 vols. 1905—1906.

§ 28. Pentru a ilustra cu un document literar, luat cu titlu de exemplu, iată cum se exprimă în această ordine de idei scriitorul Diodor din Sicilia:

«Din această cauză (Chaldeii) numesc planetele tâlmaci, fiindcă — pe când celelalte astre sunt fixe și își au un singur circuit pe o cale determinată — numai acestea își făuresc o mișcare proprie și arată astfel cele ce se vor întâmpla în viitor, tâlmăcind oamenilor gândul zeilor».

Și mai departe, același:

«Iar sub ²⁾ cursul acestor (cinci planete) ei (Chaldeii) zic că sunt așezate treizeci de astre pe cari le numesc *zei sfătuitoari*; dintre aceștia o jumătate privesc ținuturile de deasupra pământului, altă jumătate pe cele de desubt, având a supraveghea în acelaș timp și cele ce se întâmplă între oameni și cele din cer. Iar la zece zile zic că este trimisă una din stele—ca un crainic—de sus către cele de jos și, de asemeni, una de sub pământ către cele de sus. Aceasta le este o mișcare determinată și o săvârșesc într'un spațiu de timp veșnic. Un număr de douăsprezece—fiecare, timp de o lună,—zic că sunt *stăpâne ale zeilor*; deasemeni și luna și cinci astre planetare. Soarele își face cursul său într'un an, luna își străbate propriu-i drum într'o lună de zile».

De altfel și Aristoteles ³⁾ caracterizează cu precizie și cu destulă siguranță, această legătură pe de o parte între astre și zei, pe de alta între divinitate și formele omenești sau animalice ale ei.

«O veche tradiție, ajunsă posterității cu înfățișarea unei povești, ne arată că *astrele sunt zei și că divinul învălue natura întreagă*. Tot ce s'a adaus fabulos acestei tradiții a fîntit doar să convingă mulțimea pentru a se ușura aplicarea

1) Diodor Sikeliotul, β. XXX.

2) Idem ibid. § 50.

3) *Metaph.* XII, cap. 8, § 18 (cfr. interpretarea filosofică a lui B.-Saint-Hilaire, vol. 3 pp. 200 și u.)

legilor și a se sluji interesul obștesc. Astfel, s'au dat zellor forme omenești și, câteodată, chiar înfățișeri de animale...».

§ 29. Un element uman a fost totuși în doctrina divină a popoarelor din Babylon.

Învățătura înrădăcinată în spiritul straturilor superioare se întemeia, cum s'a văzut,¹⁾ pe revelația cosmică, adică pe «știința descoperirii». De aceea pietatea față de divinitate are un caracter intelectual, căci se razimă pe înțelepciune. «Înțeleptul,²⁾ este pios și piosul este înțelept. Cu înțelepciunea însă trebuie să se unească *ascultarea umilită* față de voința descoperită a divinității. Ca plată piosul așteaptă dela zei cât mai multe fericiri, dar mai ales *sănătate, viață lungă, și bogată posteritate*».

Ideia și sentimentul etic prezintă încă o față din care pot fi privite popoarele mesopotamice.

Armonia cerească are toate atributele superiorității, însă nu tot așa este în sferile mai aproape de om. Conexiunea între norma impecabilă cosmică și aceea a fenomenelor singuratică are puncte întunecate, enigmatice, dacă nu chiar *rele*. Aceste puncte «au fost considerate ca acțiuni ale unor puteri antidivine, cari s'au împrăștiat în actuala ordine a lumii încă din vremea *haosului primitiv*. Chemarea științei era să curme greșelile strecurate în curata înțelepciune primitivă; chemarea practicei religioase, să nimicească înrăurirea elementelor haotice. Ca ultim țel al străduințelor religioase este deci așteptarea unei vremi mai fericite, care biruind definitiv puterile haotice, vor corespunde epocii desăvârșite de mai 'nainte.³⁾

În viața aceasta religia are prinurmare drept țintă mult mai apropiată: «desfacerea de puterile răului din noi sau

1) Supra § 15.

2) Ieremia, în *opera citată*, p. 55.

3) Id. *ibid.* p. 24.

din preajma noastră și, prin această desfacere, ajungerea la împărtășire cu divinitatea. A fi copil al zeului său este în psalmii sumerici expresiunea sentimentului de fericire prin străduința religioasă. Acestui sentiment i se opun piedici. *Dacă îi merge cuiva bine, el vorbește de ridicarea lui spre cer, iar dacă îl copleșesc durerile — de coborîrea lui în iad.* Soarta cea mai rea — ale cărei urmări sunt durerile și moartea — o pregătește *păcatul*.¹⁾

§ 30. Printre monumentele de artă sculpturală — în piatră, bronz sau de pământ ars, — și printre cele de arhitectură, s'au păstrat până astăzi reprezentări divine. Cele mai multe au caracterul uneori theriomorfic. În muzeul din *Louvre* există o statueta assyriană, de bronz, ce reprezintă geniul vântului de sud-est. El are capul de leu, ghiare și aripi de vultur. În acelaș muzeu se pot vedea fragmente, în basorelief, din marea poartă a palatului lui Sargon. Este un taur cu chip omenesc, cu barbă și chică regească, în cap o tiară împodobită de două perechi de coarne animalice — simboalele forței — și într'aripat cu aripe enorme; întreaga reprezentare este de proporții excepționale. Putem spune prin urmare că și din artă transpiră anumite idei și sentimente cari ies din măsura obișnuită a vieții zilnice.

§ 31. În «arta» literară predomină imnul și rugăciunea. În zadar vom căuta elementul *estetic* — literar; el nu apare niciodată independent, fiindcă nici nu corespunde unei atari necesități sufletești. Și dacă ne folosim de termenul «*literar, literatură*», se cuvine îndată a-i țârmuri sensul la atât, *cât este cu putință să se îmbrace cu cuvinte un simțământ obștesc — acela de venerațiune.* Nu sentimentul estetic ci acel religios interesează exclusiv. Iată un fragment prin care omul, voind a se adresa zeului

1) *Ibid.* p. 55.

Ea, se îndreaptă întâi către zeul mijlocitor *Selik-mulu-hi* (numele magic al lui *Marduk*), «cel ce rânduește toate»:

«De ploaia grindinei tale cine poate scăpa? Voința ta este o sublimă hotărîre, pe care o rânduește în cer și pe pământ.

Spre mare m'am întors și marea s'a potolit; spre iarbă m'am întors și iarba s'a veștejit; spre cingătoarea Eufratului m'am întors și voința lui *Selik-mulu-hi* a răsturnat albia lui. Doamne! Tu ești sublim; cine este egal ție?» etc. ¹⁾

§ 32. Din resturile subterane ale civilizației chaldee rezultă, cel puțin pentru dânsii, în chip neîndoelnic un cult deosebit pentru morți. ²⁾ Chaldeii credeau în existența sufletului după moarte; ei legau spiritul nematerial (*ekimu*) de corpul material al ființei omenești și chiar de monumentul funerar. Un element caracteristic, pe care îl vom întâlni și la Greci: cu cât erau mai îngrijite mormintele rudelor moarte, cu atât cei rămași în viață erau mai ocrotiți de spiritul rudei «moarte». Din contră, părăsirea unui mormânt, lăsarea trupului fără mormânt, era însoțită de suferințe pentru cel mort și constitua o continuă primejdie pentru rudele sale în viață.

Iată cum se răzbună Assurbanipal pe inamicii săi din Susa, după cucerirea acestei cetăți:

«Mormintele regilor lor vechi și noi, regi cari nu se temuseră de Assur și Ishtar, stăpânii mei, și cari se răsboliseră cu regii, părinții mei, le voi dărâma, le voi răscoli și le voi expune la lumina soarelui; apoi voi duce în Assyria hoiturile lor. Am lăsat umbrele lor fără mormânt; le-am lipsit de jertfele acelora cari le datoreau libațiunii». ³⁾

1) Citat după traducerea lui Fr. Lenormant, *Histoire ancienne de l'Orient* ed. IX-a, V p. 195.

2) Cf. Perrot et Chipiez, *Histoire de l'Art* vol. II. p. 160 și u.

3) Lenormant, în lucrarea citată, p. 282 și u.

§ 33. S'ar putea spune, ca încheere, că orientul assyro-babilonic a fost în curs de două mii de ani chinuit sau terorizat de marele necunoscut din natură.

Această stare de spirit, fiind un fapt de ordin general și devenind o puternică tradiție perpetuată prin preoți și magi, atitudini sau acțiuni individuale și independente au fost cu neputință.

Necunoscutul din natură a primit însă dela psihologia umană o întreagă populație de zei, genii, demoni, fiecare cu puterile și atributele lor speciale.

În acest chip natura neîndurată devine susceptibilă la rugăciuni, la formele cultului, la formulele magilor, etc., singurele mijloace ce stau la îndemâna omului, pentru a stabili raporturi blânde între divin și uman. Magii și preoții, formând castă, au fost cel mai puternic agent care a menținut o astfel de stare sufletească.

Formele plastice și cele literare, transmise, sunt exemplificări vii ale acestei situații. În ordinea politică aceiași idee apare prin stăpânirea ce aparține altarului și zeului cetății: apoi prin înfrângerea zeilor mărunți, și deci a regiilor lor, se ridică cu puteri divine *regele cu caracter universal*, care, ca și zeul, este discreționar și crud.

V. § 34. Pentru Hebrei există, ca pentru nici un alt popor asiatic, un document de mare valoare istorică: *biblia*.

Aceste «cărți» prin excelență, sfinte pentru «poporul ales» al Dumnezeuului unic, ca și pentru theologia creștină, cuprind între altele, *trei* lucruri ce ne interesează deosebit

1. *Imprejurările istorice* ale poporului israelit;
2. *Intregul mod de a fi, de a gândi și simți* al masselor și personalităților lui.
3. Biblia este ceva cu mult mai de seamă: *este un bun al omenirii, este un factor de importanță universală, care a*

lăsat în cursul veacurilor un puternic ecou în sufletele masselor populare.

Este drept: acest ecou se datorează *operei creștine* din biblie, adică Noului Testament; însă, chiar dacă prin apropierea V. T. cu N. T. am admite că s'a făcut istoricește o eroare, aceste două serii de cărți pornesc din mijlocul aceleiași *atmosfere istorice*¹⁾ și, în tot cazul, *au mers împreună* mii de ani.

Deci, fiindcă sufletele popoarelor sunt și astăzi împodobite cu o sumă de elemente biblice, pline încă de viață, este de folos să ne oprim aci câteva momente, pentru a stabili cu acest prilej, chiar de acum ceeace va servi și mai târziu, *că importanța ce trebuie acordată unui trecut stă în raport direct cu vitalitatea lui în prezent.*

Această chestiune, dealtfel, discutată și limpezită aici, din punctul de vedere al concepției istorice, va reveni întocmai în ce privește legăturile dintre Orient și Greci,

1) În theologia protestantă și în istoria „profană” se face discuție asupra *originei semite a mântuitorului Isus*. Astfel, se susține ipoteza că Isus a fost, după cele mai multe probabilități, *de rasă arică*. Această ipoteză are și partizani de valoarea unui E. Burnouf [Cf. *Revue des deux mondes*, din 15 Aug. 1868], Paul Haupt [Cf. *Die arische Abkunft Jesu und seiner Jünger*, în *Orient. Lit.—Zeitung*, Berlin 15 Mai 1908], H. St. Chamberlain [*Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* 1898]; la noi pe A. C. Cuza [Cf. *Naționalitatea în Artă* 1915].

Argumentele ipotezei sunt raționale, sau documentare; cele dintâi se deduc din perfecta antiteză între caracterul, ca om, al mântuitorului și caracterul iudaic în genere; apoi din antinomia ce există între V. T. și N. T. sub toate raporturile. Argumentele documentare se scot chiar din biblie. Citate precise arată că Isus a fost Galilean; că Iudeii fuseseră luați în captivitate din această țară și duși [la 738] în Assyria; că în schimb au fost aduși aci coloniști Mezi, de origine *arică-iraniană*. De aci deci, după părerea acestor învățați, probabilitatea cea mai mare a originii arice a lui Isus.

și tot astfel în raportul dintre prezent și antichitatea greco-romană.

§ 35. În evoluția ideilor generale (credește religioase, gândire filosofică etc.), întocmai ca în istoria universală a faptelor, prezentul nu poate fi indiferent, atunci când se judecă trecutul.

Prezentul este, în domeniul ideilor, un tezaur de amintiri străbune, pe care masele îl moștenesc prin tradiție dela trecutul de veacuri și milenii. *Acest trecut* — cercetătorii au chemarea să-l urmărească documentar; el este cu atât mai plin de interes, cu cât sunt mai vii în prezent elementele lui, cu cât făgăduesc a împânzi chiar viitorul în influența lui actuală.

Și în *acest* punct se poate vedea cât de mult greșește concepția helmoltiană, în tratarea istoriei universale. Într'adevăr, nu este vorba de trecutul neroditor al unui trib oarecare de sălbatici, care, necreind nimic, nici nu are ce transmite posterității, ci de trecutul acelor popoare, cari se leagă de prezent, direct sau indirect, prin firele neîntrerupte ale tradițiunii.

Dacă deci nu trăim sub soare o viață nouă cu totul, dacă orice fărîmă din civilizația și cultura prezentă își găsește rădăcinile înfipte adânc în trecut, cercetarea istorică de caracter universal are menirea tocmai: de a urmări spre origini acest fir — în constantele raporturi cauzale. Și, este firesc lucru: cercetătorul se va opri cu atâta mai mult la un popor, la o epocă etc., cu cât va găsi acolo un mai bogat tezaur de izvoare și rădăcini, ale căror derivații și fructe le are încă prezentul și, poate, le va avea viitorul.

De aceea, este nedreaptă metoda egalității absolute, în tratare; numai dacă, îndată după un cataclism, am începe din nou o viață cu totul desrădăcinată, numai atunci ar

putea fi ceva mai puțin nedreaptă o astfel de metodă «democratică».

§ 36. În literatura istorico-filosofică nu este, încă, o cercetare care, pornind dela formele de civilizație și gândire ale prezentului, să caute înapoi pe scara timpului — din popor în popor — *originea*. Nu există, încă, o tratare având punctul de gravitate cu totul în prezent și *pentru prezent* iar nu în trecut, pentru trecut. Faptul însă că în timpurile cele mai noi, fiecă eocă, fiecă generație, simte nevoia unei noi istorii universale, firește — *privită dintr'un punct de vedere schimbat*, punct de vedere propriu concepțiilor prezentului, este un sigur indiciu că se merge pe această cale.

Intocmai ca în lagărul lingvisticeii, unde se iau ca bază de studiu noțiunile sau formele cuvintelor — *așa cum sunt în prezent* și se ajunge cu ajutorul gramaticii comparate la explicația istorică a fazelor semantice sau fonetice a cuvintelor, până la origini, tot astfel în domeniul ideilor, ca și în acela al faptelor, tindem spre o strămutare a punctului de plecare, dela trecut la prezent.

După această metodă, firește, se vedește dela sine și măsura în care un trecut se face vrednic de cercetarea istorică-universală. Această măsură este cu atât mai mare, cu cât se va găsi din el, *trăind în prezent*, mai multe elemente; și, evident, interesul pentru acel trecut crește ori scade, după cum se cimentează ori slăbesc legăturile dintre el și prezent. De aici vine necesitatea fiecărui prezent, de a-și avea istoria universală *a lui*.

Interesează de pildă, *romanitatea* clasică, în toate ramurile de manifestare ale vieții: limbă, literatură, mod de a fi și a gândi, organizare juridică etc., — *prin cât trăim dintr'însa astăzi*.

Interesează *elenismul* antic, între altele pentru formele

culturale și de artă în care s'au cristalizat atâtea momente din viața lui, forme care trăesc în conștiința prezentului, atât prin ele însăși, deapaurure, — *Κρίματα εἰς αἰεὶ* — cât și prin ce provoacă la viață, inspirând și creiând neîncetat.

Va interesă *Caesar*, nu atât ca o întrupare fericită a genului politic roman, cât mai cu seamă *prin ce trăește încă*, în Franța contimporană, din acea ordine gallo-romană care pornește dela dânsul.

Interesează *Sokrates* prin ce s'a transmis dela el posterității cugetătoare, prin ce este deapaururi viabil din cugetarea lui, atât în evoluția filosofică cât și în creștinism.

Dintre toate ramurile vechi-semite, ne va preocupa cu deosebire *semenția hebraică*: pe de o parte din cauza covârșitoarei influențe ce a exercitat, prin creștinism, asupra umanității; pe de alta, din cauza înriuririi directe pe care acest popor supraviețuitor o determină necurmat în mersul istoric al evenimentelor.

Privind în acest chip lucrurile, adică *sub perspectiva de lumină pe care razele prezentului o proiectează asupra trecutului*, se înțelege, vom da și peste popoare mici ca număr sau teritoriu, însă mari ca moștenire și legături cu timpurile noastre.

Astfel se înfățișează prezentului mai ales două dintre popoarele antichității: printre indo-europeni *Hellenii*, printre semiți *Hebreii*.

§ 37. Să ilustrăm cu pilde teoria.

Hebreii sunt poporul prin care *umanitatea prezentă* moștenește *indirect* acel mod sufletesc de a fi, care se desprinde din faptul că *suntem creștini*.

Privite sumar, mulțimile *nu sunt creștine* sub raportul strict al formelor ¹⁾, cristalizate de biserică în dogme, precum

1) Numai în acest sens ar putea avea dreptate David Strauss, când răspunde negativ, în opera sa *Der alte und der neue Glaube*, în trebării *dacă mai suntem creștini*.

pot fi mulți dintre preoții acestei religii; dar mulțimile *sunt creștine* în fondul adânc al cugetului lor, în trăsăturile lor esențiale, (cum pot să nu fie atâția dintre reprezentanții dogmatici ai creștinismului, cari n'au priceput dintr'insul decât litera moartă în locul spiritului viu!). *Sunt creștine* prin simțăminte, ce apar în momente mari în decursul vieții unui om; *sunt creștine* prin obișnuita gândire etică ce călăuzește de două mii de ani viața interioară a acestor mulțimi. *Suntem creștini*—oricât de «profani»,—când asupra noastră precumpănește, fie și sporadic, ideea că viața de aci nu constituie un scop în sine; *suntem creștini* ori de câte ori, sub imperiul ideii de mai sus, ne putem desbrăca de partea respingătoare a egoismului, ori de câte ori «*ne lepădăm de toată grija cea lumească*» pentru a crea opere de interes larg, obștesc. *Există*, într'adevăr, deasupra tuturor mișcărilor meschine ale vieții zilnice, *un spirit general creștin*, care trăește în cutele cele mai adânci ale inimii noastre, spirit care a imprimat lumii moderne un caracter propriu, opus celui *ante-creștin* sau *ne-creștin*, al lumii vechi. Vorbim, se înțelege, de mulțimi.

§ 38. Hebreii prezintă, în al doilea rând, interes pentru prezentul viu, fiindcă ei și astăzi înrîuresc, într'o anumită măsură direct, mersul istoric al evenimentelor și al spiritului gânditor, la masse și personalități.

Răspândiți pe întreaga față a globului; stăpâniți de un neînfrânt sentiment de solidaritate națională; trecând ușor peste considerentele de limbă și granițe de stat; stăpâni, prin spiritul practic, desvoltat, pe mijloacele materiale care condiționează progresul societății moderne; prezidând la resursele literare ce pregătesc opiniunea publică a statelor călăuziți în sfârșit de o etică ce izvorăște din preceptele

religioase ale V. Testament, cumulat de talmud, ei ies¹⁾ pururea învingători din lupta cu vicisitudinile soartei, ca și din concurența popoarelor *organizate* în state însă desorganizabile prin «ideea politică», dizolvantă.

Mai mult: Evreii sunt într'adevăr poporul unic, care, ca și legendara pasăre fenix, răsare din propria lui cenușei având în sine germenul reînvierii continuu, în așa măsură, în cât din încercările prin care trec, ei ies tot mai ofeliți în lupta pentru viață.

§ 39. Leagănul tuturor semențiilor semite este pustiul syro-arabic.²⁾ De acolo, din nisipul nerodnic, cei nomaz dintre semiți au plecat, rânduri rânduri, într'un spațiu lung, de două mii de ani, ca triburi de beduini cu caravane; în căutarea unei existențe mai ușoare, ei au populat întâi oazele, apoi au colonizat ținuturile prietenoase, care mărginesc pustiul spre nord, apus și răsărit.

S'a pomenit mai sus³⁾ de *Akkazi*, cei dintâi semiți ce apar în istorie, încă din mileniul IV.

În mileniul următor o alta semenție, *Amoriții*, apucă: o parte spre răsărit, în Mesopotamia, alții spre apus, în Siria, Palestina și Egipt, unde pătrund pe la nord.

Alt val de Semiți s'a revărsat din pustiul în decursul mileniului II, și anume: *Chaldeii* spre Sinear, *Aramăii* spre Siria și, în veacul 14, *Hebreii* spre Kanaan.⁴⁾

Înainte de pătrunderea Hebreilor în Palestina, locuiau în acest ținut, afară de Amoriții pomeniți, nenumărate grupe

1) Cf. Chamberlain (Houston Stewart), Cap. despre Evrei în *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* 1848, lucrare luminoasă, de mare importanță pentru înțelegerea civilizației contemporane.

2) Cf. Meyer, *G. d. A.* 1° §§ 330—342, p. 377—399 și același, *Die Israeliten u. ihre Nachbarstämme*, 1906.

3) Cap. III § 12.

4) Se știe că cel din urmă val semitic au fost *Arabii* din evul de mijloc, a căror mare expansiune militară, politică și culturală a pătruns în Asia, Africa și Europa — până foarte departe.

mai mici, din aceeași rassă. Astfel erau la sud, veniți din vremuri anterioare, triburi de *Edomiți*, *Amalekiți*, *Ammoniți*, *Moabiți*, *Ismaeliți* și a. La nord locuiau *Sidonii*, o semenție semită mai însemnată ca număr, care, venind spre țarm, împinseseră de acolo pe *Chetiți*, popor de o rassă până acum nestabilită.

O invazie alogenă cu însemnate urmări a fost și aceia, pe la sud, a *Philisteilor*, dela cari a rămas, poate, numele țării. Cea mai importantă urmare a amenințării continui din partea Philisteilor, încă din veacul 12, a fost că triburile semite, pentru a se putea apăra, s'au unit și au alcătuit în veacul 11 un regat destul de puternic cu capitala în Ierusalim. E drept că acest stat abia format se și împărți la 925 în regatul Israel la nord, Iuda la sud; dar nu e mai puțin important faptul că prin această concretizare politică se conturează și *formele de viață* ale poporului israelit, care de aci înainte apare în istorie cu trăsături distincte între celelalte ramuri semite. Poporul acesta — numit de acum și *Iudei* — cade în sfera de dominație și înrîurire culturală a vechilor imperii « universale », la sud Egiptenii, la nord-est Assyro-babilonii. Astfel, pe la 722 Assyrii trimit în captivitate, dincolo de Tigru, un mare număr de Israeliti; iar la 586 Iudeii sunt târîți în captivitatea babilonică în massă, de unde abia după jumătate de veac îi va elibera Cyrus, regele Perșilor.

§ 40. Se pot considera Hebreii în două faze de evoluție: faza nomadă și cea așezată, când purtau numele mai ales Israeliti și Iudei.

Luați în prima fază, Hebreii, ca toate celelalte semenții semite, au fost adoratorii divinităților naturale, întruchipate în fenomene ale naturii, în animale, în spirite și demoni, ce se sălășluiau prin copaci, obiecte, etc.

Chiar în biblie găsim, după cum vom vedea, urme despre

înrudirea lor sufletească cu restul Semiților. *Soarele, luna, stelele*, erau și la Hebreii primitivi adorați ca zei: *Ba'al*, stăpânul lumii, corespunde babilonicului *Bêl*; soția lui, *Ashtoreth*, corespunde zeiței *Ishtar*.

Fiecare loc își avea stăpânul (*ba'al*) său divin, *bâmâh*, căruia i se ridicau monumente de piatră sau de lemn, ca obiecte culturale: *mazzebâh* și *asherâh*.

Fiecare familie își avea demonul particular — *theraphîm*, chipuri «cioplite» reprezentând figuri omenești.¹⁾

Astfel, citim chiar în biblie reminiscențe clare:

...Ἐκλεψε δὲ Ῥαχὴλ τὰ εἰδῶλα τοῦ πατρὸς αὐτῆς.²⁾ Și, mai departe, aceleași chipuri „εἰδῶλα“ sunt numite clar „τοὺς θεοὺς“:

Καὶ εἶπεν Ἰακώβ· Παρ' ᾧ ἂν ἔσθῃς τοὺς θεοὺς σου, οὐ ζήσεται ἐναντίον τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν. Ἐπίγνωθι τί ἐστὶ παρ' ἐμοὶ τῶν σῶν, καὶ λάβε καὶ οὐκ ἐπέγνω παρ' αὐτῷ οὐδέν. Οὐκ ἔδει δὲ Ἰακώβ ὅτι Ῥαχὴλ ἢ γυνὴ αὐτοῦ ἔκλεψεν αὐτοῦς.³⁾

De asemenea în *Cartea Regilor* (Cap. 19, § 13) se vorbește de τὰ κεινῶτα «*chipurile deșerte*» ale casei.

De altfel termenul *Elohim*, cu care o parte din Hebrei desemnează divinitatea, nu este decât *un plural — zeii —* al cuvântului *Eloah*, [care însemnează, după unii, *cel temut*]. Iar în V. T., *Genesă*,⁴⁾ după ce Adam a mâncat din pomul oprit, Dumnezeu zice: Ἰδοὺ Ἀδάμ γέγονεν ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν, τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν. Nu lipsește Hebreilor primitivi

1) Cf. P. Deussen, în lucr. citată, p. 68 și u.

2) V. T. *Facerea*, 1,31, 19: ...Iar Rahel fură idolii tatălui ei.

3) V. T. *Facerea* 1. 31, 32: Și zise Iacob: la cine vei găsi zeii tăi, nu va trăi înaintea frașilor noștri. Cercetează ce este dintr'ale ale la mine și ia; și nu a găsit la dânsul nimic. Și nu știa Iacob că Rahel, femeea lui, îi furase.

4) V. T. *Facerea* 3,22, „Iată Adam s'a făcut ca unul dintre noi, întrucât nu a cunoscut binele și răul“. Concordismul creștin vede aci n aluzie messianică la dogma trinității.

nimic din caracterele observate cu prilejul cercetării celorlalte semenții etnice din Asia. Nici animalele sacre (*tabu*), nici vițelul de aur de care se indignează Moyses, nici inșus șarpele lui Moyses, transformat în toiag, nici pomul, omul care aduce prin nerespectare cea mai grea osândă omeneirii — *moartea*, nu lipsesc peatru a vădi încă odată psihologia primitivului, care vede în tot ce nu-și poate explica enigme divine, ce-l înspăimântă.

Mythul creațiunii cosmice pe care l-am întâlnit în Babylon revine și aci cu aproape aceleași elemente.

Precum Marduk a înfrânt acolo elementul chaotic, întruchipat în *puhoiu de ape*, și simbolizat în balaurul Tiamat, punând astfel rânduială și *armonie* în opera creiată, astfel *Iahwe* al Hebreilor Ἰσχυῖ κατέπαυσε τὴν θάλασσαν.¹⁾ și ἐθανάτωσε δράκοντα ἀποστάτην.²⁾

§ 41. Într'o altă fază de evoluție întâlnim în Palestina biblică pe Israeliti, ca popor, precum s'a spus,³⁾ bine determinat etnicește. El a rezultat din amestecul Amoriților, anterior așezați în Palestina, cu Hebreii, veniți în secolul 14.

Elementul nou introdus în istoria umanității de către poporul Israel constă în concentrarea tuturor divinităților într'una singură, *Iahwe* sau *Elohim*, abstractă, fără chip sensibilizat și fără calificative, fiindcă le conține pe toate.

Aceasta este, în definitiv, partea indiscutabil superioară, ce leagă cauzal pe acești semiți, nu numai de cealaltă ramură — *Islamismul*, dar și de marea religie a viitorului civilizat, religie de importanță universală în istoria lumii — creștinismul.

Să privim acum mai de aproape psihologia omenească în raport cu divinitatea, așa cum reese, în caracterele ei esențiale, din cărțile biblice ale V. Testament.

1) V. T. *Job* 26, 12 și 13.

2) V. T. *Ieremia*, 5, 22. [Ed. Jager].

3) *Supra* § 39.

§ 42. Biblia povestește cu belșug de amănunte, și în forme poetice, întreaga istorie a poporului Israelit. În aceste forme găsim date importante în toate ramurile vieții.

Astfel, aflăm de aci că cea mai veche alcătuire politică era *patriarhatul*. Pilde clasice de patriarhi găsim în Abraham, Isac, Iacob. Prin întâmplarea ciudată a vieții lui Ioseph, aflăm și din Biblie că Hebreii au pătruns în nordul Egiptului, de unde i-a scos Moise, *după porunca lui Dumnezeu*. Aduși în pământul făgăduit, ei au fost conduși politicește de «*judecători*» în felul lui Gedeon, Samson sau Samuel. Din porunca lui Dumnezeu, Samuel hotărăște rege pe Saul, după care urmează David, un păstor din Bethleem, care fusese ales puțin mai înainte rege în Iuda și care acum devine rege al întregului regat Israel, cu capitala Ierusalem.

§ 43. Pentru orice cititor al Bibliei, care ar vroi să scoată *nota caracteristică a conducerii politice* la poporul Hebreu, este clar și simplu că atât în epoca patriarhală cât și în celelalte perioade, a judecătorilor și regilor, *cârmuirea aparține lui Dumnezeu*. Șeful—patriarh, judecător, rege—primește ordine dela Dumnezeu la orice act și mișcare. Abraham pleacă din Chaldea după ce «*Domnul îi zise*» :

Ἐξελθε ἐκ τῆς γῆς σου, καὶ ἐκ τῆς συγγενείας σου, καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς σου καὶ δεῦρο εἰς τὴν γῆν, ἣν ἄν σοι δεῖξω ect.¹⁾

Dumnezeu se îngrijește de patriarhul care trebuie să moștenească pe Abraham, de aceea dă, la adânci bătrâneți, un fiu Sarrei, *Isaac*.

Dumnezeu se arată «*în pară de foc din rug care ardea și nu se mistuia*» lui Moise, cu cuvintele : Ἐγώ εἰμι ὁ Θεὸς τοῦ πατρὸς σου...²⁾ (V. T. Eșirea III, 6); Ἐγώ εἰμι ὁ ὢν. Καὶ

1) V. T. *Facerea*, XII, 1 și uu.

2) V. T. *Eșirea* 3, 6: Eu sunt Dumnezeul tatălui tău...

εἶπεν Οὕτως ἐρεῖς τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ: Ὁ ὢν ἀπέσταλκέ με πρὸς ὑμᾶς. (Eșirea, 3, 14) ¹⁾

Domnul scoate din Egipt, prin minuni, pe Hebrei, povățuind la fiecă pas pe Moysse.

«Domnul Dumnezeuul lui Moysse» dă, în fine, *legea* cuprinsă în *cele zece porunci* (V. T. Eșirea 20, 1—26).

§ 44. Precum se vede lesne și din puținele citate de mai sus, conducerea este încredințată în chip exclusiv Dumnezeului hebraic. *El călăuzește* prin instrumente oarbe, prin *oameni*, asupra cărora coboară binevoitoare privirile Sale, oricum s'ar numi acești preferiți: patriarhi, judecători, regi. *El impune* acțiuni și legi în ordinea politică, morală și chiar formal-culturală. De aceea orice abatere dela aceste dispozițiuni divine sunt hule împotriva lui Dumnezeu, sunt mai rele ca orice altă crimă; sunt deci urmărite și pedepsite cu ultima sancțiune, moartea.

Dacă însă Dumnezeuul hebraic s'ar ține în superioara rezervă în care se ține cel creștin, firește, și prilejurile de a greși ale omului ar fi mai rare, pedepsele mai puține, câmpul de activitate al umanității, mai larg.

Dar Dumnezeuul Vechiului Testament se amestecă într'o proporție prea largă în cele omenești: dela cele mai înalte legi și gânduri cu tendință metafizică, până la cel mai particular și neînsemnat fapt ritual sau casnic. Orice mișcare a omului, în asemenea împrejurări, poate fi asociată de o greșală: orice act liber, poate fi însoțit de o abatere dela prescripția divină. Și lucrul așa s'a și întâmplat, căci chiar dintru început omul a greșit — mâncând din pomul cunoștinței.

Dacă acest pom este cu adevărat un pom, suntem în fața unui caz — *tabu*. Dacă însă prin pom se simbolizează

1) V. T. Eșirea 3,14: Eu sunt *Cel ce sunt*. Și zise: Așa vei spune fiilor lui Israel: *Cel ce este m'a trimis la voi*.

cunoștința, tendința spiritului omenesc de a cunoaște, atunci apare cu o neașteptată claritate psihologia primitivă asupra raportului între uman și divin. Această psihologie înseamnă tocmai, că omul trebuie să rămână în stare de *ne-cunoștință*, iar Dumnezeu, gelos ori neîndurător față de năzuințele omului *de a cunoaște*, sancționează cu moarte soarta întregii omeniri, fiindcă primul om și-a însușit o libertate.¹⁾

§ 45. Ca și la Assyro-babilonieni regatul lui Israel avea, cel puțin în cugetele regilor și în ale profeților, un caracter de universalitate. Oricât de mic era și, adesea, desbinat, acest regat se consideră în esență universal; el aparține *lumii întregi*. Și logica lucrului este simplă:

Dumnezeu este creatorul lumii și unicul stăpân al ei; dintre oameni El are *o singură preferință*: față de Israeliiți «poporul ales» al său. Sub toate raporturile deci Dumnezeu poartă de grije poporului chemat să stăpânească pământul; iar universalitatea apare tocmai din această *unică preferință* a creatorului către poporul israelit și deci către șefii lui politici.

Principiul monotheistic se repercutează în acela monarhic; principiul universalității divine se repercutează în acela al universalității umane: *un popor — un cârmuitor*.²⁾

1) Nu intră în cadrul propus, al acestei lucrări, o amănunțită analiză asupra fondului întreg al V. T. Aci se urmărește doar psihologia generală în raporturile omului cu divinitatea, precum și progresul ideilor noi față de tezaurul tradițional. Pentru o astfel de analiză cf. Jos. Fabre, *La pensée antique*, [De Moise à Marc-Aurèle] pp. 19—68 și Deussen, *Alg. G. d. Phil.*, IIe pp. 68—128.

2) Se poate aminti în treacăt că această idee, după mulți autori moderni, călăuzește și astăzi sferile superioare ale organizațiilor politico-religioase evreești din diferitele state. De altfel *universalitatea* a pătruns și în creștinism, (unde întreaga societate este „o turmă” și are drept călăuză „un păstor”) și e reprezentată mai ales prin *papalitate*.

§ 46. Se pot desprinde caracterele psihologiei generale la Israeliți, așa cum s'au arătat mai sus, și din alte manifestări. Biblia întreagă, (V. T.) este încărcată de jertfele cruzimii lui Dumnezeu față de oameni. Sunt execuții în masă numai pentru o privire indiscretă asupra sfintei arce; sunt jertfe omenești culturale, etc., pe care Dumnezeu le cere.

Se mai desprind aceleași trăsături caracteristice și din manifestările de artă.

Nu există în toată literatura lumii cântări de laudă lui Dumnezeu, în care să vibreze mai multă simțire, de adevărată admirațiune a omului pentru «lucrările mâinilor» dumnezeiești ca imnurile V. T. Vom cita un singur psalm pentru ilustrare:¹⁾

1. Lăudați numele Domnului, lăudați, sclavi, pe Domnul.

4. Căci Domnul și-a ales pe Iacob, pe Israel ca moștenire pentru sine.

6. Toate câte a vroit Domnul a făcut în cer și pe pământ, pe mări și în toate adâncurile.

7. Ridicând norii dela marginea pământului, făcu fulgere pentru ploaie. El scoase vânturile din camerele sale.

8. El a bătut pe întâii născuți ai Egiptului dela om până la animal.

9. El trimise semne și minuni în mijlocul tău, Egiptule, în Pharaon și în toți robii lui.

10. El a bătut popoare multe și a ucis puternici împărați: pe Seon regele Amorrheilor, pe Og, regele Basanului și toate regatele Hanaanului.

12. Și dete pământul lor ca moștenire, lui Israel, poporul său.

13. Doamne, numele tău este spre vecie și amintirea ta din neam în neam.

14. Căci apără Domnul pe poporul său și se va îndura de robii lui.

] V. T. *Psalmi*, 135.

15. Idolii neamurilor sunt argint și aur, lucrări ale mânilor oamenilor.

19. Casă a lui Israel, binecuvântați pe Domnul; casă a lui Aaron, binecuvântați pe Domnul;

20. Casă a lui Levi, binecuvântați pe Domnul: voi cei ce vă temeți de Domnul, binecuvântați pe Domnul.

21. Binecuvântat Domnul în Sion, cel ce locuiește Ierusalemul.

Concluzie

§ 47. Incheind cu Orientul egipto-semitic, se cuvine a pune în relief o scurtă caracterizare *istorică* și una *filosofică*.

Cele mai vechi civilizații ale Orientului apropiat apar în lumina istorică pe la începutul mileniului IV și își au leagănul pe un ținut cuprins între următoarele extreme geografice: la nord-vest munții Taurus, la nord-est munții Zagrus, la sud de o parte pustiul arabic, de alta cel african.

Dacă într'o primă fază istorică (mil. IV și III) s'ar putea admite ipoteza că civilizațiile cuprinse în aceste margini nu s'au înfrunit reciproc, în faza a doua însă (mil. II și I) această comunicare în orice caz a avut loc pe teritoriul Syrian.

Acolo s'au întâlnit, ori s'au înlocuit reciproc, curențele de civilizație care pornesc din cele patru direcții cardinale.

Însă un centru de atracție neîntreruptă, în mișcarea semențiilor omenești din cercul Asiei anterioare, îl formează Babylonul, din cauza așezării sale economico-geografice. Aci roesc popoarele, rând pe rând, fie spre a continua o veche tradiție, fie spre a inaugura una nouă.

Civilizațiile egipto-semitice ajung, probabil, prin Chetiți și, sigur, prin Fenici la țărmlul mediteraneeen și în insule, comunicându-se substratului prehelenic din milenul II, și Grecilor milenulul I.

Se poate vorbi, deci, de o *filosofie* a vremurilor din cursul milenilor 3, 2 și din prima parte a celui dintâi, la popoarele egipto-semitice ? Putem considera drept *filosofice* : fie scânteierile de gândire, fie preocupările de ordin sentimental cari au pătruns inimile și au «luminat» cugetul, ori au «mântuit» conștiința masselor ce au populat câmpul civilizației asiatice ?

Din expunerea precedentă ne este îngăduit a răspunde următoarele :

Se poate vorbi de o stare generală a civilizației orientale ; inclusiv, de cultura sufletească ce se desface din elementele supraviețuitoare ale acestei civilizații. Se poate deci scoate, cu desulă probabilitate, psihologia unui popor sau clase, la o epocă determinată, odată ce am prins ideile, gândirile, și *faptele* ce alcatuiesc istoria propriu zisă a unui popor. O asemenea încercare este de fapt studiul denumit *istoria culturii*.

Dar acest proces al ideilor predominantă nu se concepe ca stând în loc ; proces este evoluție, transformare, îriurire. Se urmărește deci și înapoi, *genetic*, fenomenul. Aceasta obligă să ieșim din cadrul istoric al unui singur popo și, cele mai adesea, să urmărim până foarte departe, din p por în popor, din clasă în clasă, din epocă în epocă *înrîuririle*. Determinarea, în raporturile de cauzalitate, a acestei filiații ne poate ridica la o ultimă sinteză : *unitatea istorică universală* a genului uman ; acest aspect îl credem propriu a fi numit *filosofia istoriei*.

Există însă cercetări istorico-filosofice care se ocupă de ceea ce este proprietatea de gândire a fiecării individualități superioare ; cel mult dacă se ostenesc să arate filiația între capetele cugetătoare, atunci când ele există. Acestea sunt obișnuitele scrieri de «*istorie*» a *filosofiei*, care nu au în vedere nici spațiul nici timpul, ci privesc doar ideia

nudă și sistemul de cugetări formulat de fiecare filosof în parte.

Care din aceste aspecte se aplică mai propriu epocelor sus pomenite ?

Gândirea mitico-religioasă, care este trăsătura distinctivă a popoarelor orientale are, e drept, puncte de analogie cu gândirea filosofică, dar se și deosebesc profund de aceasta din urmă. Amândouă sunt, într'adevăr, derivațiuni necesare ale acelei scânteii, de ordin superior, ce s'a numit *lumina conștiinței*. În consecință, amândouă sunt încercări de deslegare a enigmelor către care conduce conștiința; dar, din nefericire enigmatul începe tocmai unde se oprește călăuzirea luminoasă a conștiinței, iar aceasta nu ne-a lăsat decât doar sub vraja unei puternici sugestii.

Aci drumurile se despart; drumul mitic este călăuzit de fantezie, cel filozofic de rațiune. Ca armură, filosofia se folosește de datele științei; gândirea mitică se îmbracă în formele atrăgătoare pe cari i le pune la dispoziție imaginația: astfel nasc artele.

Din punct de vedere al subiectului, filosofia este opera personalității superioare; mitul și religia, produsul comun al factorului colectiv. Cea dintâi se alcatuește prin respectarea legilor *rațiunii* și a *datelor pozitive ale experienței*; cea de a doua primește *revelația* ca o necesitate psihică și are ca resort interior — *credința*.

Astfel fiind lucrurile, se poate scoate din Orient caracteristica vieții sufletești a popoarelor; se poate urmări și înapoi, genetic, evoluțiunea ideilor; se pot stabili înrîuririle și determina raporturile de cauzalitate.

Dar nu se pot cerceta patrimoniile de cugetare ale personalităților, pentru simplul motiv, că acestea, chiar când există, se pierd în anonimatul colectivității; individul nu are încă o existență morală distinctă, nu simte nevoia internă să aibă.

Spiritul acesta al masei este constant stăpânit de puterea mistică a divinității, care le apare pretutindeni și sub toate formele. Soarele, luna, astrele, animalele, copacii și obiectele chiar pot fi divinități temute.

Dintre oameni numai regii ajung a cuprinde ceva din divinitate, în calitatea lor de conducători nediscuțați ai poporului. De aceea ei tind să devină împărați ai lumii întregi, divinitatea fiind a lumii.

Din acest fel de a înțelege lucrurile, a rezultat că și organizarea politică a fost considerată ca emanație a divinității, iar forma cea mai proprie de guvernământ-*theocrația*.

Creațiile poetice și de artă încă nu apar independente, ci numai în funcțiune de preocuparea divinistă. Elementul estetic este accesoriu, și deci întâmplător. În poezie strălucește imnul și rugăciunea, în arte icoanele divinităților, mai cu seamă theriomorfe.

Astfel putem înțelege adevărul conținut în cuvintele orientalistului Renan, ¹⁾: «aucune grande pensée morale ne pouvait sortir de races abaissées par un despotisme séculaire et accoutumées à des institutions qui enlevaient presque tout exercice à la liberté des individus»

1) *Hist. des Origines du Christianisme*, I, p. 4.

2) Un examen al problemei religioase, cu toate discuțiile ce comportă, se face în scrierea lui Har. Höffding, *Religionsphilosophie* (trad. germ. de F. Bendixen), Leipzig, 1901.

G R E C I I

VI. § 48. Eliberarea spiritului omenesc de atmosfera apăsătoare a divinismului care stăpânește viața istorică a popoarelor orientale, eliberare privită și sporadic, la individualități, și generic, la colectivități, este darul pe care îl aduce umanității cultura elină.

Această eliberare este de altfel urmarea unui lung proces istoric ce ia ființă în mijlocul seminției ioniene din Asia Mică și se desăvârșește în Atena vârstei lui Pericles.

Un capitol plin de interes din evoluția spiritului omenesc îl formează tocmai lămurirea cauzelor intime și externe, care au prezidat și determinat acea mare prefacere sufletească: de la atitudinea umilă a imnurilor prin care nu pătrundea de cât doar o umbră a *gândirii mitice*, până la psihologia liberă și demnă, pe care o exprima, întâi poezia eroică, lirică și dramatică, pe urmă literatura filozofică și științifică, literaturi ridicate pe ruinele mitului și teologiei.

§ 49. Este din capu locului vrednic a se observa că multe din explicările ce se dau în acest domeniu, *al idelilor*, prezintă caracterul ipotetic; și se înțelege de ce; doar în cercetarea evoluției gândirii se operează cu elemente mai puțin concrete de cât sunt faptele (*res gestae*), ce se întâlnesc de obicei în *dinamica* istoriei propriu zise.

Intr'adevăr, pe când fapta rămâne, fie și sub forma ei

brută, zboară gândul și adesea este pierdut pe vecie, dacă nu se întâmplă a fi legat de o faptă, care să-i prelungească amintirea. Și apoi fapta, oricât de mută, privita chiar sub raportul mișcării neîncetate, aruncă totuși o elocventă lumină posterității. Când însă urmărește cineva: *fie prefacerea generală a spiritului social, fie numai gândirea filosofică a individualităților, atunci este silit a pluti într'o atmosferă mai mult de abstracțiuni*, atmosferă din care lipsesc câte odată chiar punctele de razim. Este ceva din acea deosebire ce se face în filosofie între concretul perceptibil și abstractul inteligibil ¹⁾.

§ 50. Cercetările cu caracter filosofic asupra vremurilor vechi prezintă însă greutatea necunoscută pentru cercetările timpurilor noi. Acestea au pus toată înțelepciunea în documente literare ce n'au fost atinse de vicisitudinile vremurilor, cum au fost expuse operele antichității. De aceea, ori câte apropiieri de texte și împrejurări ne-am sili a face, gândirea celor mai mulți filozofi greci ne ajunge mult trunchiată.

Afară de aceasta, antichitatea formează o lume aparte, și ca material de informație, și ca atmosferă sufletească, ambele fundamental deosebite de lumea timpurilor moderne. Progresul ideilor, săvârșit în strânsă legătură cu restul vieții istorice, nu poate fi nici o clipă separat, de aceasta fără pagubă. Astfel, istoria cugetării în antichitate nu poate fi considerată de cât ca un capitol încadrat în istoria civilizației și a culturii antice; la rândul său, aceasta este o parte a isto-

1) Cf. în literatura românească, cu privire la ideile din § 49 Iorga, *Cărți reprezentative în viața omenirii* (p. 3 și u.), lucrare în care ni se înfațșază un colț din istoria universală prin prisma cărților — deci a ideilor.

„Se poate scrie într'o anumită formă istoria universală pe baza, nu a faptelor ci a cărților, fiindcă fără îndoială că și cărțile pleacă din anumite fapte, dar tot mai mult faptele pleacă din ideile care sunt emise în cărți“. p. 3.

riei universale propriu zise, în înțelesul cel mai larg al cuvântului.

Ca ilustrare a celor de mai sus, este de ajuns să amintim rolul, foarte însemnat pentru dezvoltarea cugetării filosofice la Greci, pe care l-a avut acea vastă activitate orală a capilor de școale filosofice în decurs de secole ¹⁾. Discuțiuni de covârșitoare importanță, susținute în supra-vegherea atâtor scolarhi de felul lui Pythagoras în Kroton, Xenophanes în Elea, Sokrates în Athenai, vor rămâne de-apururea o strălucitoare pildă că gândirea filosofică a luat ființă din contactul social provocat de viața de toate zilele. Din nefericire, contururile acestor disputațiuni filosofice sunt menite a rămâne pentru totdeauna ne definite cu precizie.

Pentru înțelegerea gândirii filosofice a timpurilor moderne este de ajuns de cele mai multe ori să se cerceteze opera literar-filosofică; dintr'însa apare pentru spiritul critic, fără altă greutate: origina, evoluția și sistemul de cugetare la individualitățile filosofice.

Pentru cea mai mare parte din evoluția gândirii în antichitate, documentele literare originale lipsesc, sau sunt așa de reduse la frânturi ²⁾, în cât nu ne putem lipsi de cercetarea complexului vieții din epoca aceea, pentru stabilirea tuturor raporturilor posibile, din care poate să reiasă lumina: raporturi cauzale — de la fapte la idei, de la idei la idei și de la idei la fapte.

Cu un cuvânt, spre deosebire de filosofia modernă, tra-

1) Cum se vede de altfel chiar din Platon, *Phaidros*, 276 E. și 278 A.

2) Adunate complet de Fr. Mullachins, *Fragmenta Philosophorum Graecorum* 2 vol. 1881, Paris Firmin Didot și *Fr. Poeseos Philosophicae*, 1 vol. 1883, Firmin-Didot, Paris. De asemeni, cu o critică ireproșabilă și cu traducere germană, însă necomplet, de Hermann Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 3 ed., 2 vol., 1912, Weidmann-Berlin, (și un *Wortindex* de W. Kranz.)

tarea problemelor de cugetare ale antichității impune cunoașterea cadrului întreg al vieții materiale și intelectuale, în deosebi literatura din epocile respective ¹⁾.

§ 51. O expunere evolutivă a fazelor în care s'a îmbrăcat spiritul general și cel gânditor la Greci, până să ajungă la formele de cugetare filosofică ale lui Platon și la acele de cugetare științifică ale lui Aristoteles, este în legătură pe de o parte cu istoria propriu zisă, pe de alta cu cea literară — întru cât acest spirit se poate urmări și în literatură.

Pentru ca totuși domeniile să nu se confunde, este trebuință să facem o mai precisă delimitare, o caracterizare mai apropiată a obiectivului fiecăreia din aceste studii.

Istoria propriu zisă urmărește înainte de toate faptele [= *res gestae*] și înlănțuirea lor cauzală.

Istoria literară se preocupă de realizarea frumosului prin mijlocirea cuvintelor, care exprimă idei, simțiri, și chiar fapte.

Însă ori câte fapte și acțiuni ar conține istoria literară, acestea nu sunt acolo spre a fi explicate ca atari, ci numai spre a sluji realizării estetice ²⁾.

§ 52. În ce legături stau însă, și una și cea de a doua, cu domeniul pur al ideilor? O primă și însemnată discuțiune se naște în jurul întrebării: oare în desfășurarea

1) Numai astfel trebuie să se înțeleagă de ce în noțiunea „*filologie clasică*” s'au cuprins cercetări din cele mai variate domenii ale vieții și culturii antice: de la studiul comparat al limbilor, până la acela al religiilor și filosofiei popoarelor vechi.

2) De altminteri și în studiul literaturii propriu zise sunt două moduri de a privi operele: unul *istoric*, altul *estic*. Pentru raportul între metoda istorică și cea estetică cf. în literatura noastră pe M. Dragomirescu, *Curs de Literatură Română*, I, prel. 5 și 6, Buc. 1913. Punctul de vedere estetic, susținut de M. D. este o derivație din acela, mixt, al lui T. Maiorescu. (Cf. *Conv. Literale, no. festiv. a 25-a aniversare*, art. semnat de T. Maiorescu) și se opune diametral metodei zisă „științifică”, și care explică personalitatea prin mediu etc., a lui C. Dobrogeanu Gherea (*Critice* vol. III p. 192—229).

vieții istorice și, în genere, a mișcării omenești este la bază ca mobil, elementul ideal — un fel de λόγος profan, — cel energetic material — un πράγμα fără aureolă teoretică — ori poate numai întâmplarea oarbă stârnește și amestecă mersul evenimentelor ?

În orice ipoteză ar fi pusă, problema nu este nici ușoară nici solubilă. Mult discutată de filosofi și de istorici, ea capătă cele mai varii dezlegări, după punctul de plecare al fiecăruia.

Pentru antichitatea greacă o interpretare idealistă a vieții, *în care numai personalitatea* (der gewaltige Mann) *face istorie* o dă v. Wilamowitz ¹⁾ în mai toate lucrările sale; dimpotrivă, K. I. Beloch în a sa *Istorie Greacă* se apropie de concepția contrarie. La acest istoric *massa* este agentul efectiv în istorie, și *massa* lucrează fără o normă teoretică prestabilită. Mișcările sociale și etnice sunt după dânsul o problemă de mecanică a forțelor, în mijlocul cărora *voințele individuale* se pierd neputincioase; *ideile* sunt cu atât mai străine de cauzele eficiente ale istoriei! Dacă ar fi totuși să coborâm analiza până la psihologie, atunci singur *folosul* ar rezista printre cauze: folosul obiectiv sau subiectiv.

Aplicat într'un sens exagerat și impropriu istoriei, materialismul găsește în istoria universală a lui Helmholt un partizan cu vederi nu tocmai largi. Este într'adevăr cu totul nepotrivit sistemul lui, de a cântări sau măsura cu metrul, acolo unde se cuvine a *prețui* calități sufletești. Pentru Helmholt Grecia are același loc sub soarele culturii umane ca și un trib african — ceea ce nici firesc nu este, dar mai cu seamă nu e drept.

§ 53. Cărui fapt se datorează această deosebire de concepții ?

1) În *Staat und Gesellschaft der Griechen*, p. 58, zice : ...nur der gewaltige Mann die Geschichte macht.

Lăsând la o parte deocamdată discuțiunea, oțioasă în sine, dacă ceea ce dă impuls vieții sunt *ideile* (întrupate într'o personalitate) *fapta*, ori *întâmplarea*, e vrednic a se aminti aici, cel puțin atât: că *întâmplările* omenești, aceleași fiind pentru toți, sunt totuși osebit prețuite la fiecare dintre istoricii celor trei puncte de vedere; aceasta, din cauză că fiecare concepție esclude, în judecată, influența celorlalți factori.

Un exemplu de lămurire.

Neîndoios lucru că un exemplar omenesc bine înzestrat — *o personalitate*, cum ar putea spune Wilamowitz — este în măsură prin îndrăzneala, inițiativa și spiritul său pătrunzător să determine fapte de importanță istorică, *datorită ideii ce l-a însuflețit*.

Un astfel de spirit, la Greci, pleacă din cetatea — patrie și, însoțit de tovarăși cari se încred lui, *întemeiază prima colonie*. Fericită inaugurație, într'adevăr, nu numai pentru istoria greacă cât mai cu seamă pentru istoria lumii!

Să se observe însă: de la singulara inaugurație, operă a personalității, până la faptul istoric constant în decurs de secole, al marii colonizări grecești, rămâne o distanță pe care *nu* cu însușirile și ideile unui singur spirit inițiator o putem străbate și lămurii. Astfel, teoria personalității — a lui v. Wilamowitz — după care *numai sufletele puternic înzestrate fac istoria*, este bună și adevărată — însă până aci, — la inițiativă. De aici înainte sunt încă atâtea împrejurări, fără de care nu ar fi fost cu putință transformarea unei inițiative, unui fapt sporadic, într'unul constant, de importanță istorică.

Pomenind numai două din aceste *circumstantia*, unul din lumea spirituală altul din cea fizică, se va vădi cu prisosință insuficiența *principiului personalității și ideilor* — luat singur.

Colonizarea greacă presupune, de pildă, între altele *plutire*, deci corăbii, material de construcție. Dacă pământul nu oferă acest material, se înțelege, mișcarea va fi cu neputință iar superioritatea sufletească a indivizilor își va găsi orice alt derivativ, afară de acela al colonizării peste mări, cu corăbii.

Admitem însă că există acest material. Personalitățile reprezintă un prea mic procent asupra masselor populare. Singure, individualitățile nu sunt în stare să creeze fapte de importanță istorică; au nevoie cel puțin de sprijinul masei, ca să capete proporție, ca să devină prin aceasta determinante. Aici este punctul în care Beloch ¹⁾ are dreptate; însă partea lui de exagerație constă în faptul că tăgăduiește complet rolul personalității și deci al ideii. După dânsul acestea *sau* sunt cuprinse în masă și atunci *«personalitatea»* este numai întru atât mai deosebită de ceilalți oameni, întru cât se face executoarea unor convingeri generale, sau nu sunt în sânul masselor și atunci personalitatea predică în pustiu, se luptă ca un general fără armată.

După Meyer ²⁾ [care este cel mai mare istoric modern al antichității, și a cărui concepție largă cuprinde, în explicarea câmpurilor de civilizație, întreaga istorie a lumii] sunt trei grupe de opozițiuni care revin fără încetare în viața popoarelor: evenimente și înrâuriri externe de o parte, condițiuni și motive interne de alta; tradiție, imobilitate și supunere trecutului de o parte, progres, liberă mișcare, luptă contra celor vechi și creație nouă, de alta; tendințe universale, având reședința în masă omogenă, de o parte, tendințe individuale, emanând de la personalități particulare, de alta.

1) Karl I. Beloch, *Griechische Geschichte* 2-te Aufl. (1912) I^a. Confr. întreg capitolul *Die Persönlichkeit in der Geschichte* pp. 1—16.

2) Ed. Meyer, *Gesch. d. Altertums*, I^a §§ 99—104.

În toate aceste grupe nu lipsește: dintr'o parte *elementul individual*, din cealaltă *factorul general*. Unul fără altul nu poate crea nimic, deși amândoi stau într'o perpetuă opoziție și luptă. Dacă factorul general reprezintă veacurile, bătrânețea, principiul morții, factorul individual reprezintă raza viitorului, tinerețea, principiul regenerator.

Și nu este nevoie ca individualitatea să fie o puternică și excepțional de dotată persoană — precum pretinde Carlyle în «*Cultul Eroilor*»; — atâția oameni de mijloc creiază istoria cu concursul factorului general și atâția excepționali se frământă o viață în nimicuri. «Punctul cel mai esențial este totdeauna de a se ști dacă conflictul forțelor ce lucrează istoric s'a ridicat destul de sus pentru ca diferitele posibilități să-și facă echilibru în așa chip, în cât efectul decisiv să se concentreze în actul de voință al unui individ, și să primească *de la el* pecetia proprie; sau dacă individul (cum se întâmplă adesea în mișcările masei) nu este decât suportul efemer al unei mișcări generale, în locul căruia oricine ar fi, ar lucra la fel. În acest caz individualitatea sa este istoricește indiferentă, pentru că de fapt, chiar din clipa devenirii, nu există de cât o singură posibilitate, care nu este modificată prin factorul personal». (1^a § 101).

Și, este bine înțeles că zicând *individualitate* zicem, în cea mai înaltă accepțiune, *idee, cugetare*, căci aceasta este singura creație proprie a individului. Din clipa în care ideea a pătruns în masă, factorul general o elaborează, o modifică. [Este drept că de multe ori o și răstălmăcește în opozitul ei, aruncând atât de adesea în viața omenirii picătura elementului tragic. Astfel, din revoluția pentru libertate rezultă dictatura vulgului, din predica mântuitorului Isus, plină de iubire largă a umanității, netoleranța până la literă a sectelor exclusiviste, din religia profeților hebrei — iudaismul talmudic, etc.].

Dacă deci procesul colonizărilor se opria în fașe, «*dacă factorul individual nu era îmbrățișat de factorul general*» nimic nu l-ar fi scos din întunericul uitării; în cât, dacă *începutul* colonizării, inițiativa, nu se poate explica îndeajuns fără o anumită cutezanță — însușire sufletească *individuală* — execuția colonizării și consecințele istorice care au decurs de aci, stau în dreaptă *legătură de cauzalitate*, între altele și cu împrejurările mediului social și cu acelea pur materiale, ca existența lemnului de construcție, etc.

Ceeace apoi într'o generație s'a putut numi spontaneitate psihică a unui caracter individual, a devenit pentru generația următoare un fenomen social obișnuit, iar pentru celelalte generații o tradiție istorică, capabilă *ca fapt* să creieze la rândul său noi dispoziții sufletești, superioare chiar, cum vom vedea că este cazul tocmai cu coloniile grecești.

Nu trebuie să se uite de asemeni că sunt atâtea însușiri sufletești, care n'au avut parte a se întrupa în fapte; care au rămas licăriri de o clipă și s'au stins îndată, fără urme, precum sunt atâtea fapte brute, de proporție, ce n'au lăsat consecințe apreciable. În cazul citat, superioritatea de spirit a individualităților din cetățile eline s'ar fi revărsat pe alte tărâmuri, dacă n'ar fi avut loc o serie de fapte de ordin curat material: mare prielnică plutirii, lemn de construcție, migrațiunea semințiilor arice de la nord spre sud, fapt care a împins spre insule și țărnul asiatic, din față, *pe cei mai destoinici fii ai orașelor din continent* ¹⁾.

§ 54. Dar mai este ceva; să admitem bunele însușiri ale sângelui elenic, să admitem și condițiile materiale geografice — favorabile mișcării pe mare. Acestea au existat însă și mai înainte — sute de ani; totuși mișcarea începe abia la începutul primului mileniu.

1) Cf. în deosebi Meyer, *G. d. A.* I^a Cap. II §§ 99—103 și Id. cap. *Zur Theorie und Methodik der Geschichte* (în *Kleine Schriften*).

Intrebarea este: de ce atunci și nu mai târziu sau mai înainte? Cine a imprimat întâiași dată printr'un act de voință și energie — mișcarea?

Toate conjecturile istoricilor pledează pentru răspunsul: *migrațiunea continentală de la nord spre sud a izgonit pe Aeolieni și Ionieni spre Asia mică*¹⁾.

Aceasta nu însemnează însă că orice mișcare etnică, săvârșită de orice popor, asupra oricărui altul, ar produce aceleași urmări istorice ca migrațiunea semențiilor elenice.

Am avut mai sus pilda atâtor popoare din câmpul civilizației orientale, care au întâmpinat invaziile stând pe loc și îndurând orice dominație. Sângele elenic, cei mai buni și mai ageri dintre ei, au preferit însă libertatea nesigură a mărilor, unei sigure subjugări continentale; iar tendința particulară a celor puțini — individualitățile — a găsit ecou în colectivitate.

Suntem deci în fața unei coincidențe fericite între elementul extern material și cel sufletesc intern, elemente care, sintetizate într'un moment dat — poate de către ceea ce se numește *întâmplare* [= τóχη], — creiază faptul complex, creiază *unitatea istorică*, izvor, la rândul său, incalculabil, de urmări pentru viitor.

Deci *nu gândul singur, nu fapta, nici întâmplarea oarbă* determină, *fiecare în parte*, căile pe care se desfășoară viața, *ci toate împreună* se împletesc, în proporții care pot varia, și ajutorează astfel progresul; ori dimpotrivă, se nimicesc alternativ și în acest chip înăbușe acțiuni de importanță istorică.

Și, fiindcă istoria în sensul cel mai larg este măsura

1) Problema acestor migrațiuni nu este în istorie de loc limpezită; suntem și astăzi în stadiul ipotezelor, în care autorități istorice și filozofice de cea mai mare valoare se contrazic.

Cf. Beloch, *Gr. Gesch.*, I, întregul capitol VIII și IX pp. 76 — 109

teoretică a vieții practice, urmează că în această a unitate de măsură trebuie să cuprindem, în esență, toate elementele ce se țin de viața reală. Altminteri, oricât de sigur și bogat informată, istoria apare ca operă de ciclop.

§ 55. Și totuși «historici certant;» căci, după cum s'a spus, *concepțiile unilaterale există.*

Un fapt istoric, fie simplu fie oricât de complex, constituie o unitate așa de bine încheată, în cât analiza lui în elementele cauzatoare și alcătuitoare întâmpină greutate.

Când faptul istoric brut există, terenul de cercetare etiologică și analitică ar trebui să se mărginească pentru istorici doar la dozarea proporțiilor cu care participă la acea «unitate» — fapta, gândul ori întâmplarea. Însă cercetătorii de istorie merg mai departe: ei ajung până la tăgada celorlalți factori, neagreați. *Această excludere deschide porțița primei erori.*

A doua urmare a celor de mai sus privește factorul *întâmplare*. Din moment ce se admite colaborarea elementului «*neprevăzut*», urmează cu necesitate că în această materie este exclusă prevederea, exclusă deci și stabilirea de legi generale. Într'adevăr, fiecare fapt se înfățișază atât de mult în particularitatea lui distinctă, este așa de mult *el-însuși*, în cât o identificare a două evenimente istorice se înlătură cu desăvârșire; odată cu aceasta se depărtează însă și speranța de a face vreodată ca istoria să ajungă o știință pozitivă.

S'au luat astfel, prin greșală, drept elemente ale unei științe pozitive, asemănările, apropierile sau, în cazul cel mai bun, coincidențele aproximative.

§ 56. În lumina teoriilor expuse mai sus, se pot lămurii lesne limitele între istoria numită pragmatică și aceea a ideilor sau gândurilor ce au frământat o societate. O faptă, sau o serie de fapte, pot naște idei, pot preface stări sufletești

generale, pot trezi dispoziții fecunde ale cugetului, în special la personalități. Dar și reciproca e adevărată: starea de spirit a masselor, individualitățile cugetătoare, pot crea la rândul lor — prin idei — fapte ce n'ar putea fi înțelese fără pătrunderea gândului care le-a însuflețit. Și, pe când sarcina directă a istoriei pragmatice este să lămurească *faptele săvârșite* — în lumina ideilor predominitoare, istoria gândirii are ca esențial obiectiv mișcarea ideilor, la individualități ca și la masse, cu apel la fapte numai atunci, când s'a întâmplat să porceadă tocmai din ele.

De o parte deci : mișcarea vieții în perspectiva ideilor, de alta — mișcarea ideilor în legătură cauzală cu viața.

Aceste două discipline sunt ca două cercuri care se întretaie, cuprinzând la mijloc arce comune. Se prinde între arcele comune desfășurarea cauzală a lanțului împletit din idei și fapte de către viață. Dar focarele de lumină ale celor două cercuri rămân, pentru fiecare din discipline, afară de aceste arce. Una privește în deosebi spre ceace se înfăptuește, spre ce devine o realitate pipăită — din câte s'au gândit și s'au exprimat într'o societate; pe cealalta o interesează mai ales ce gânduri au preocupat personalitățile, ce simțiri și idei au stăpânit societatea.

Cea dintâi ne duce sub focul luptei; auzim zgomotul ei asurzitor, luăm parte la înfrângere sau biruință; în cea de a doua ne aflăm încă în arsenal, vedem doar făurindu-se armele, auzim pocnetul ciocanelor; cel mult dacă întrezărim vreun erou încercându-și armura.

Cu sediul obișnuit în lagărul faptelor, istoria are recurs la forul ideilor; având lagărul în atmosfera gândurilor și ideilor, istoria filosofică, preocupată de liniile *generale* caracteristice, (așa cum va fi înțeleasă în această lucrare) ia contact cu faptele particulare ori de câteori caută în ele o confirmare a generalului.

§ 57. Este un adevăr necontestat că sufletul omenesc privit în generalitate, cu ori câte excepțiuni aparente, se înfățișază ca o unitate armonică, în care toate părțilele ființei lui converg către un țel. Nu este acțiune omenească fără de scop. Astfel se explică de ce se constată «în orice grupare omenească nevoia imperioasă a unei concentrări, a unei orientări uniforme a voinței colective, și, prin urmare, nevoia unei direcțiuni hotărâte și unitare»¹⁾.

Unitatea politică, întemeiată pe unitatea de rasă sau pe cea etnică, nu este de fapt altceva de cât expresiunea unității armonice a sufletului, care își urmărește țelurile cele mai proprii. Preocuparea lui Kriton *τι ἐροῦσιν οἱ πολλοί,*²⁾, (ceea ce în timpurile noi s'a numit *opiniune publică*), nu este altceva decât expresiunea uniformă a aceleiași unități lăuntrice.

Și, dacă alegerea țelului de urmărit sau a mijloacelor de atingere a acestui scop este în atârnare de țelul cum cugetă și ce cugetă colectivitatea, urmează cu necesitate că orice prefacere sufletească a societății, târăște fatal după sine și în ordinea pragmatică transformări corespunzătoare; acestea, ca și undele apei, tind să se resfrângă până în cele mai depărtate colțuri de activitate *practică*.

Astfel, în orice proporție am doza mobilurile acțiunilor istorice: va fi cuvântul, va fi forța mecanică a lucrurilor, sau cum preferă Goethe³⁾, (die Tat), nu se poate tăgădui că desfășurarea organică a întâmplărilor istorice urmează pe făgașurile deschise sau luminate de facla ideilor. Este în afară de orice îndoială că unitatea de voință colectivă, am numit acțiunea politică, nu scapă niciodată de călăuza ideilor.

1) Meyer, G. d. A. I^r § 25.

2) Platon, *Kriton* 48 A.

3) *Faust* I p. 28 și u. (ed Haarhaus).

O singură pildă, luată din desfășurarea politică a poporului grec: ce sunt oare cuceririle democate asupra stăpînilor oligarhice și «tiranice»; ce este apărarea neatârării eline față de Perși în răsărit, a hegemoniei lor economice față de Fenicii din apus, de cât doar *alte forme*, alt chip de exteriorizare a marelui proces psihic ce se dezbate în sufletul poporului grec: *trezirea treptată dar continuă la viață a individualității omenești ca voință și conștiință, trezire care pătrunde pe nesimțite, ca un suflu nevăzut, în toți porii vieții eline și naște, în ordinea faptelor, acel ecou care se repetă în nenumăratele ramuri de activitate practică, în curgerea a mai mult de cinci veacuri?*

VII. § 58. Cărui fapt datorează Grecii această putere novatoare, în stare să aducă în lume un spirit din care s'au nutrit generațiile a două mii de ani?

Este cu neputință a se preciza cât datorează această mare prefacere sufletească elementului subiectiv numit „*rassă*”. Superioritatea în sine a sângelui, de sigur, nu se poate tăgădui; ne încredințează despre aceasta și expansiunea celorlalte popoare din familia indo-europeană; ne izbește în deosebi contrastul între imobilitatea civilizațiilor orientale și viața plină de mișcare — și fizică și intelectuală — a popoarelor arice.

§ 59. Inșă mai concrete și în orice caz mai concludente sunt înrâuririle extern-obiective: fatalități geografice și evenimente istorice dinamice, cum sunt migrațiunile și războaiele. De aceea vom stărui puțin asupra lor.

Cea mai veche societate elină, pe care o cunoaștem în amănunt este aceea descrisă de Homer. Avem de a face cu *lumea ioniană* de la cotitura mileniului II spre cel dintâi. Precum se poate vedea lesne din operele homerice spiritul acestei societăți este viu, independent, cutezător, lucru puțin obișnuit în psihologia popoarelor asiatice.

Cum se explică aceasta ?

După Wilamowitz acest spirit s'a format astfel :

« Când năvala semințiilor nordice aruncase peste mare pe întinsul țărmlui aziatic, pe cei mai distinși dintre locuitorii Heladei, ajunși deja la un înalt grad de civilizație, (este vorba de epoca înfloririi miceniane) necesitatea îi constrânse să-și clădească din nou o altă viață. De aceea unitatea tactică, ca să zicem așa, este familia omului de sine stătător, care da porunci soției, copiilor, supușilor și sclavilor. În nici un caz deasupra individului nu stă vre-un trib, ori vre-o comunitate de stat, care să cuprindă membri egal de împuterniciți. Statul este omul. El este absolut liber, câtă vreme nu i se pune de-a curmezișul un altul tot așa de liber. Ca și un zeu — el are în sine legea; săvârșește ceva drept sau nedrept după voință și nu dă-torează nimănui nici o socoteală. Singurile puteri deasupra lui sunt puterile *din el*; zeeii sunt aceia în care *el* crede; reprezentările despre datorie și onoarea de om sunt acelea pe care *el* le recunoaște.

Dar înseși aceste puteri pot fi călcate de el și chiar le nesocotește, ori de câte ori pofta și patima din sufletul său, sunt mai puternice de cât respectul față de ele. Căci o forță care să-l constrângă a face ceeace el consideră drept — nu există. Dacă a păcătuit, îl va pedepsi de fapt conștiința sa: numai ceeace conștiința, acest judecător intern, numește astfel, numai aceea este păcat. Înșă nu are nici va găsi vre odată un alt judecător. ¹⁾ ».

§ 60. Dar și selecția ioniană, de care pomenește Wilamowitz, este un fapt cel puțin pe jumătate *subiectiv*. În-

1) Introducerea la *Griechische Tragödien* v. II p. 121 și u. vezi și Idem, *Ueber die ionische Wanderung*, bul. Acad. Berl., 1906, p. 59 și u. Deasemeni, asupra aceleiași chestii cf. și Th. Gomperz, *Griechische Denker* I, p. 5 (3 Anfl.) Capitolul *Bedeutung der Kolonien*.

tr'adevăr, mișcarea semințiilor continentale arice de la nord la sud nu explică în deajuns emigrarea. Coborîrea acestor populațiuni a provocat emigrațiunea acelor Ionieni numai, cari, dornici de libertate, *aveau în ei* curajul de a înfrunta necunoscutul, părăsindu-și căminurile și patria.

Odată săvârșită însă prima mișcare, elementul geografic, *obiectiv*, intervine. Plecând spre răsărit și sud, singurele direcții pe unde îngăduceau coastele peninsulei, cei ce părăseau continentul pluteau pe o apă liniștită, găseau puncte de reazăm în insula apropiată, împrejurări favorabile peregrinațiunii. Mișcarea a prins ușor și a putut curând să se prefacă într'o datină.

Firește, mai întâi a fost mișcarea fizică, pe urmă mobilitatea și inițiativa psihică. Căci marea prietenoasă, insulele apropiate și nenumărate au constituit un teren de exercițiu al mișcărilor: dela primele plutiri șovăitoare, până la lungile navigații comerciale, care izbutiseră să lege țărmul ionian pe de o parte cu Bosporul kimmerian, pe de alta cu «coloanele lui Hercules».

§ 61. Trebuie și aci să observăm încă o urmare; răsfi-rarea insulelor, mulțimea lor — aproape 600¹⁾ — a trezit cu vremea un individualism primejdios independenței panhele-nice. De altfel același fenomen se petrece și pe continent, unde cetățile sunt tot așa de izolate, din cauza configura-ției accidentate geografice.

«Nici o mirare, zice Pöhlmann²⁾, dacă de această îm-prăștiere geografică se leagă și un particularism politic foarte pronunțat, dus chiar până la caricatură. Cel mai mărunț ținut era însuflețit de zelul de a-și susține inde-pendența, «autonomia» sa față de vecini, de cari însă-și natura îi apăra așa de bine».

1) Th. Fischer, în *Das Süd-ost-becken des mittelländisches Mee-res*, Internat. Wochenschrift, 1910, 408.

2) *Griechische Geschichte u. Quellenkunde*, ed. 5., p. 58.

Și, nu se poate tăgădui că această izolare a determinat în primul rând o tendință spre acea ἀνάρπεια economică, care condiționează totdeauna o independență politică.

§ 62. Se înțelege, mișcarea colonială a creiat caractere aventuroase, a trezit o adevărată atmosferă psihică de întreprindere. Oameni, cari au rupt odată cu tradiția din patria continentală, fruntași generațiilor din secolii 8, 7 și 6, care se despărțiseră de familii și patrie, au avut de bună seamă și tăria morală de a rupe totodată și atât-a alte fire mai slabe, ale vechilor tradiții, clădindu-și aiurea așezări de viață nouă — autonomă.

Ἄποικία — *colonia*, acest cuvânt nu indică în grecește punctul de sosire ca latinescul *colonus, colonia*, ci acel de *plecare de acasă*. Și într'adevăr, fapta precumpănitoare la Greci a fost tocmai *hotărârea, îndrăsneala de a pleca de acasă*; iar cine are acest curaj este sufletește un revoluționar față de tradiție.

Ori câte legături de natură religioasă se vor fi menținut cu vremea între colonii și metropole, *«colonia nu era totuși o dependență a statului colonizator; ci era, ea însăși, un stat complet și independent»*, zice chiar apologistul rosturilor religioase în viața cetăților antice ¹⁾.

§ 63. Ajuși și stabiliți în noile așezări de pe țărmul asiatic, noi factori *obiectivi* îmbogațesc și promovează viața sufletească a Grecilor ionieni.

* Mai întâi *contactul cu culturile orientale*. Țărmurenii autochtoni ori veniți de mai nainte, aveau încă din cursul întregului mileniu al doilea o sumedenie de elemente ale civilizației orientale. În deosebi *prin Chettiți* ²⁾, acest contact a fost, probabil, efectiv.

1) F. de Coulanges, *La cité antique*, p. 252.

2) Cf. C. Schuchardt, *Schliemanns Ausgrabungen im Lichte der heutigen Wissenschaft*. (2 Aufl.) p. 97, 283; 56, 112, 173 și u. 323, 236, 378. Deasemeni, Meyer, *R. u. K. der Chetiter*.

Săpăturile lui Schliemann au arătat încă din 1873—75 prezența, în Troia cea mai veche, a unor obiecte caracteristice Orientului. Mai târziu, aceleași obiecte, privite în lumina progresului științific, arătară că Troia, și prin urmare orașele de pe țărm, nu erau străine de străvechea cultură mai ales semită a orientului apropiat.

Descoperirile recente din capitala regatului chetit întăresc pe de altă parte tot mai mult ipoteza că acest popor, care la 1295 stăpânise chiar Babylonul ¹⁾, care la 1290 încheia tratat *ex aequo* cu marele Ramses II al Egiptului ²⁾, a putut influența populațiile thraco-phrygice în așa măsură, în cât printr'insele să se transmită helenilor ionieni elemente ale civilizației asiatice,— în deosebi a popoarelor syro-babilonice,—elemente pe care le deținea poporul chetit.

§ 64. Se pare că rolul cel mai însemnat al Chetiților a fost să stabilească *contactul* între două câmpuri de civilizație de cea mai mare importanță: câmpul babilonic și cel helenic, bine înțeles într'o fază anterioară helenismului. Deși descoperirea integrală a acestui rol este încă în sarcina viitorului (când se va descifra limba chetită) totuși, din documentele monumentare și literare desgropate în timpul din urmă se pot stabili unele puncte.

În mileniul III Chetiții erau răspândiți prin mai toată Asia mică, până spre țărmul egeic. În același timp, după cum arată textele din Boghazköi ³⁾, Chetiții erau în contact direct cu popoarele babilonice; prin acesta și sub înrâurirea culturală a acestora.

Pe la începutul mileniului II (1930), precum se constată din cronicile Babylonului, Chetiții au năvălit în «capitala

1) Meyer, *G. d. A.* I² p. 693 și uu.

2) *Id. ibid.* 709 și u.

3) Aceste texte numite „Cappadokice” se publică de *Deutsche Orientgesellschaft*; până acum au apărut două volume. la 1915. Cf. și Puchstein, *Boghazköi, Veröffentlichung der D. O. G.*, 1912.

lunii» ; între anii 1400 și 1250 ei au dat chiar o dinastie puternică Babylonului, ceea ce întărește și mai mult legăturile de ordin cultural între aceste popoare.

Cam în aceleași vremi însă (pe la 1500) Chetiții își aveau și propriile lor centre politice la nord-vest : unii, *Hatti*, cu capitala în orașul ce purta același nume, lângă fluviul Halys (azi Boghazk öi), alții, *Mitanni*, la nordul Syriei și în Mesopotamia, ținut unde s'a desfășurat în urmă o cultură eraniană de origine arică ¹⁾.

Inrâurirea chetită se exercitează de fapt asupra populațiilor prehelenice, *phrygo-trakice*, din Asia mică.

O nouă lumină aruncată de progresele assyro și egiptologiei asupra descoperirilor lui Schliemann arată tot mai multe puncte de asemănare între civilizația primitivă a păământului helenic și aceea a orientului asiatic apropiat.

Unul din aceste puncte este theriomorphismul, comun într'o parte și alta.

În straturile celui mai adânc Ilion,—care ar reprezenta mileniul III,—s'au găsit picturi pe vase, unde figuri ome-nești, grosolan făcute, poartă un cap aiđoma bufniței, probabil homerica *γλαυκῶπις Ἀθήνη*. La Mykenai s'a descoperit un cap de juncă în argint ²⁾, care a fost indentificată cu *βοῶπις Ἥρη*. În Creta era faimosul minotaur, apoi toți centaurii, sirenele și celelalte animale mai mult ori mai puțin humanizate. În legătură cu același theriomorphism, trebuie să punem și stadiul *decadenței* totemismului, când animalele au fost coborâte la rangul de *asoclate* numai, ori favorite, ori simple atribute ale divinității. Astfel Aphro-

1) În textele archivei regale a Chetiților, din Boghazkői, scrise în limba oficială-babylonică, sunt pomeniți acești *Ari*, *Harri* cu zeii mai însemnați, cunoscuți din *Vede* : Indra, Mitra, Varuna, Nasatya, ceea ce arată că, în acest mileniu 2, Chetiții posedau și elemente ale culturii arice eraniene.

2) Cf. Schuchardt, *Schliemanns Ausgrabungen* (ed. II) p. 280.

dite-Astarte din Kypros este totdeauna însoțită de două porumbițe; o altă zeiță din Kreta este între doi lei, întocmai ca Kybele de mai târziu; alta ține doi șerpi, întocmai ca helenica Artemis. Poate însăși *coloana cu lei* de pe poarta cu același nume din Mykenai reprezintă niște divinități.

Cele șase morminte regale din akropola Mykenei conțineau măști de aur, cupe, un întreg tezaur etc.¹⁾, care amintește cultul morților de la Egipteni. De aceea, fără a se putea încă stabili în ce chip a avut loc această comunicare primitivă, nu este îngăduit a se ignora elementele comune ale unui substrat primitiv. În aceeași ordine de idei se cuvine a pomeni apropierea cu orientul și pe tărâmul tradiției mythice, mai ales în continentul Asiei mici. Astfel, precum s'a văzut²⁾, cultului babilonic *Istar-Tammuz* îi corespunde, la poporul Lydian din apropierea coastei și la Phrygi, cultul lui Attis din Pessinus. Acest cult a pătruns, cu mythul său, și la Greci, schimbându-se doar numele divinităților în *Core* și *Demeter*³⁾.

§ 65. Înriurirea Orientului pătrunde însă și prin mijlocirea altui popor — *Phoenicii*; și pe altă cale, a *comerțului maritim*.

Precum se știe, Phoenicii au fost cei mai iscusiți «colportori» ai vremii; în orient, aproape singurul element mobil într'o lume imobilă. Prin ei s'a desăvârșit procesul de transmisiune a tezaurului cultural — de la orientali la Greci. Este de ajuns să se amintească un singur factor — de importanță covârșitoare pentru progresul civilizației omenеști — *Scrierea tonetică și caracterele grafice*, pe care

1) Cf. Schuchardt, *Schliemanns Ausgrabungen* (ed. II) p. 199 și uu. (§§ 4—10).

2) Supra § 23.

3) Menționat și de Herodot, IV, 76 și Plutarch, de *Is. et Osir.* 69. Cf. și P. Decharme, *Mythologie*... p. 380.

Grecii le-au primit de la Phoenici¹⁾, pentru ca fiecare să înțeleagă cu cât a venit Orientul la masa civilizației și progresului continuat de Greci.

§ 66. Afară de transmiterea elementelor concrete, sunt însă și alte infiltrațiuni culturale, care nu au nevoie de sensibilizare materială. Este înfrurirea pe care o săvârșește *contactul dintre om și om*, este suggestia pe care o provoacă ocupația zilnică, atunci când ea îți impune contactul cu oameni. Și, în această privință Grecii au întâlnit în Asia mică un popor de vechi neguțători — Lydienii, iar pe apă, prin porturi, s'au întâlnit în concurență comercială cu mai sus pomeniții Phoenici. Negoț — este înainte de orice contact sufletesc cu oamenii, este conversație și învoală, este ciocnire și ascuțire de spirite; este, în sfârșit, cu adevărat un ἐμπόριον, cum îl numeau Grecii, adică acea mișcare, acel zbucium de răspântie pe care îl fac oameni veniți de pretutindeni. Și, pe acest tărâm Grecii nu numai că au imitat pe Phoenici, făcându-se și dânșii neguțători, dar au devenit în scurtă vreme din ucenici maștri, curând chiar stăpânii mărilor.

§ 67. Incepând cu veacul 8, generații tinere și întreprinzătoare au încins Pontul Euxin cu un lanț de colonii — mai toate milesiene. În veacurile 7 și 6 alte generații ionice, îndeosebi din Phokaia, au dus ordinea economico-politică elenă în Italia de Sud (Grecia Mare), în Sicilia și în sudul Galiei.

În veacul cel mai strălucit, al V-lea, Grecii au izbutit să-și aștirme nu numai la răsărit independența politică față de Perși, dar și spre apus, față de Semiții Cartaginezi — hegemonia economică, sancționată, la capătul străduințelor pașnice, și pe calea armelor — de către sicilianul Gelon.

1) Tacitus, *Annales* XI, 14; Herodat V, 58.

§ 68. Nu trebuie privit deci [ca un miracol, faptul că odraslele înstărite ale neguțătorilor lumii, cernuți și printr'o selecție naturală, după ce au primit prin contact și moștenire rezultatele experienței și civilizației Orientului apropiat, au fost în măsură să creieze cugetarea independentă, predispunând sufletele la filosofie și știință.

Semențiile arice ale poporului elin, ionienii mai cu deosebire, posedau tocmai ce lipsea acestui orient: posedau *tineretea, mișcarea, puterea creatoare*. Astfel, din tezaurul de forme și idei ce rezumă mii de ani de viață și civilizație fără orizont, a unor popoare ce atinseseră limita superioară, va rezulta prin altoiul tânăr al vlăstarului ionian, tocmai ca în regnul vegetal, fructe cu adevărat superioare. În aceste condițiuni încep la Greci, odată cu mileniul I, fazele de evoluție: mitică, teologică și lirică, care creiază la rândul lor o atmosferă prielnică pentru dezvoltarea cugetării filozofice și științifice.

VIII. § 69. Domeniul simțirii nu a rămas neatins. Pe lângă selecția naturală, pe lângă înfrurirea orientală, pe lângă sugestia și influența pașnică provocată de mișcarea și ocupațiunea comercială, merită toată atențiunea încă un fapt sufletesc ce a rezultat din răsfirarea Grecilor și din amestecul lor printre «barbari». Acest fapt este trezirea unui sentiment nou, care va juca un rol covârșitor în viața popoarelor — *sentimentul de naționalitate*.

Depărtarea coloniștilor de metropolă, contactul lor cu oameni de altă limbă, care, firește, nu putea fi pentru dânșii de cât urâtă, bâlbăită ¹⁾, βάρβαρος, a născut în sufletele cu timpul un sentiment deosebit pentru care limba greacă avea doi termeni: νόστος și πόθος (mai târziu νοσταλγία), dorul de întoarcere în patrie, la ai săi.

1) Cf. latinescul *balbus*, corespunzătorul grecescului βάρβαρος.

Intâlnim pentru prima oară, în formă conscientă, sentimentul iubirii de patrie și naționalitate. Intreaga Odysseie este o mărturie a acestui simțământ; și, dacă ar vrea cineva să caracterize geniala operă prin ea însăși, ar fi de ajuns să citeze versurile

ἀντὰρ Ὀδυσσεύς
 ἰέμενος καὶ καπνὸν ἀποθρῶσκοντα νοῆσαι
 ἧς γαίης θανέειν ἰμείρεται.¹⁾

Odysseus, fiul rusticului Laertes, este un *erou* de epopee, nu în înțelesul de «semidivin» ci în acela de *voință omenească neînfrântă* de nimeni și de nimic, *voință* capabilă să săvârșească fapte mărețe în slujba unui sentiment puternic și durabil — pentru patria și căminul său. Și nu este numai o *trăsătură* în caracterul eroului, ci nota esențială caracteristică a lui. Pentru acest sentiment el înfruntă furia zeilor, și, până la urmă, el, *omul*, triumfează asupra *zeului* Poseidaon.

Cine ar fi putut concepe în lumea egipteană sau assyro-babilonică un om — erou, a căruia *voință* și sentimente să biruească pe acelea ale unui zeu?

§ 70. Trezirea sentimentului național implică, oricât de ușor, un proces psihic de cunoaștere mai apropiată, dacă nu a sufletului individual în esența lui universală, cel puțin a sufletului național, ca grupare deosebită, în opoziție cu «tot ce nu este elin». În obișnuita expresie πᾶς μὴ ἑλληγν βάρβαρος nu este numai o împărțire a lumii în două, ci mai ales o selectare a ei: de o parte lumea *neelenică*, vrednică de dispreț — niște *bâlbâiți* — de alta elementul demn, liber și mândru de nația careia aparține, încrezător în sine.

1) Od. 57—59:

*Dur Odysseus e dornic să vadă și fumul de-acasă
 Cum se ridică pe coș, și-ndată e gata să moară.*

Trad. C. Papacostea Neam. Românesc 1909.

Euripides pune în gura *Iphigeniei*, care cerea să fie jertfită dacă în joc este reabilitarea demnității eline călcată de un «barbar», următoarele cuvinte caracteristice: ¹⁾

...δίδωμι σῶμα τοῦμὸν Ἑλλάδι.

Θήσετε, ἐκπορθεῖτε Τροίαν. ταῦτα γὰρ μνη —
μεία μου διὰ μακροῦ, καὶ παῖδες οὔτοι καὶ
γάμοι καὶ δόξ' ἔμῃ. Βαρβάρων δε Ἑλληνας
ἄρχειν εἰκός, ἀλλ' οὐ βάρβαρος, μῆπερ, Ἑλλήνων
τό μὲν γὰρ δοῦλον, οἱ δ' ἐλεύθεροι.

Aceste cuvinte nu sunt o declamație scenică, ci o reală *credință*, care găsea un ecou în auditorul atenian.

Aristoteles, spiritul critic cel mai pozitivist, reia această idee în opera sa *Politica* și, citând-o, o însoțește cu următorul comentariu: ²⁾ Ἐν δὲ τοῖς βαρβάροις τὸ θῶλη καὶ τὸ δοῦλον τὴν αὐτὴν ἔχει τάξιν. αἴτιον δὲ ὅτι τὸ φύσει ἄρχον οὐκ ἔχουσιν, ἀλλὰ γίνεται ἡ κοινωνία αὐτῶν δοῦλης καὶ δοῦλου διό φασιν οἱ ποιηταί.

„βαρβάρων δ' Ἑλληνας ἄρχειν εἰκός“ ὡς ταῦτο φύσει βάρβαρον καὶ δοῦλον ὄν.

Platon în *Politeia* ³⁾ voind să caracterize statele după deprinderile și firea cetățenilor ce le alcătuiesc, găsește că Thracii, Sciții și mai toți cei din ținutul de sus (σχεδόν τι οἱ κατὰ τὸν ἄνω τόπον); sunt de un caracter aspru (θυμοειδές);

1) Eurip. *Iphigenia in Aulis*, 1397—1401.

....Deci îmi dau viața pentru Elada.

Jertfiți-mă, însă dărâmați Troia! Aceasta fie amintirea de la mine, de-alungul vremilor, aceștia copiii mei, căsătoria și gloria mea! Este firesc, mamă, ca Grecii să stăpânească pe barbari, nu barbarii pe Greci; căci aceia sunt sclavi, aceștia liberi.

2) Arist., *Politica*, 1252 b, 5—9: La barbari femeia și sclavul au aceeași stare. Cauză este că ei nu au de la natură stăpânirea, iar societatea lor se alcătuește din sclav și sclavă. De aceea poezii zic: „Este firesc ca Grecii să stăpânească pe barbari“, întrucât barbar și sclav este de la natură același lucru.

3) Platon, *Politeia*, 4, 435 E.

alții, ca Fenicii și locuitorii de prin Egipt, ar putea fi socotiți după dânsul ca iubitori de bani (είδος φιλοχρήματων); numai Grecii (οἱ περὶ τὸν παρ' ἡμῶν τόπον) din ținuturile noastre sunt iubitori de știință (είδος φιλομαθές). Iar convorbitorul său confirmă (καὶ μάλα) această credință, «nefiind greu de știut (οὐδὲν χαλεπὸν γινῶναι), acest lucru».

Herodot, trebuind să povestească în ce chip ridicol și prostesc, a ajuns Peisistratos a doua oară tiran al Athenei, găsește prilejul să compare pe Greci cu «barbari» în următorii termeni :

...μηχανῶνται δὴ (Pisistr. și Meg.) ἐπὶ τῇ κατόδῳ πρῆγμα εὐηθέσθαι, ὡς ἐγὼ εὐρίσκω, μακρῶ, ἐπεὶ γε ἀπεκρίθη ἐκ παλαιτέρου τοῦ βαρβάρου ἔθνεος τὸ Ἑλληνικὸν ἐὼν καὶ δεξιώτερον καὶ εὐηθείης ἡλιθίου ἀπηλαγμένον μάλλον... 1).

IX. § 71. În viața socială a popoarelor sunt neconținute alternanțe a curentelor de idei și forțe; istoria nu cunoaște viața stând în loc. Esența internă a istoriei, ca și aceea a vieții, este tocmai neîntrerupta *devenire*, în care idei noi și, consecvent, noi puteri se ridică din întuneric, își trăesc pe rând clipele de strălucire întrupate de făuritorii sau executorii acestor idei și forțe, și se cufundă iar în necunoscut, lăsând altora locul.

Progresul ideilor, realizarea lor, nu se concepe fără *luptă*. Numai pentru *ideia de libertate și aceea de dreptate*, omnienirea înscrie — la toate popoarele și în toate epocile — un imens număr de de jertfiți.

Căci pururea se ciocnesc: idei vechi cu idei noi, interese cristalizate cu idei generoase, drepturi consfințite prin timp cu noi principii de dreptate socială a timpului.

1) Herod. I, 6): „Deci pun la cale (Pisistrat și Megakles) pentru reîntronare un lucru foarte ușuratic; după părerea mea, din cale afară, de oarece din vechime s'a stabilit o deosebire între neamul barbar și cel grec, acesta fiind mai îndemânatic și mai desfăcut de credulitatea prostească..“

Se isbesc neconținut păturile subțiate, clasele progresiste, cu imobilitatea conservativă a masselor ; se izbește parcimonia generației care apune, de libertatea celei ce vine ; cadrele moștenite, ale ordinii de stat, se împotrivesc mișcărilor noi, subversive.

Curențele noi sunt *creațiuni*, care izgonesc tot mereu câte ceva din marele tezaur al trecutului. Ritmul superior al vieții îl dă tocmai această luptă, când surdă, când zgomoasă, ce se dă între un patrimoniu care mucezește, și aerul proaspăt al ideilor noi, între o rutină leneșe și o hărnicie care deschide drumuri.

Și lupta aceasta se desfășură în toate domeniile : dela cea mai nobilă discuție ideologică, până la cel mai ucigător dintre războaie. Mai mult : antagonismul se furișează chiar în unul și același suflet, chiar în una și aceeași operă pornită dintr'un suflet. Suntem zilnic în luptă cu noi înșine, ne silim mereu să ieșim din placida rutină, deși cădem iarăși în făgașul bătătorit al acesteia. Cercetăm natura cu răceala și siguranța de sine a omului de știință, dar tremurăm atât de adesea de frica stafiilor copilăriei străbune !

§ 72. O luptă de acest gen se desfășură în curgerea celor cinci veacuri, între Homer și Sokrates ; o luptă, în care la capătul inițial găsim *influența substratului prehelenic și a Orientului*, la cellalt capăt *influența covârșitoare a personalității, care ajunge să ia pe om drept centru al celor mai înalte preocupări*.

Pentru a se vedea limpede acest progres psihologic, va fi necesar să urmărim firul în toate mediile : la acela al masselor populare, la sferile culte, și la personalitățile gânditoare. Și, pentru ca investigația să cuprindă toate laturile vieții va fi de folos să se expună în ce chip s'a repercutat transformarea psihică generală și *în ordinea reală a faptelor*. Cu alte cuvinte, trebuie să vedem și cât izbu-

tește societatea greacă să înfăptuiască — din ceceace simte și gândește — de la o epocă la alta, făcând să rezulte cel puțin în Athena lui Pericles o lume nouă, de libertate și critică.

În așezăminte vom găsi mai ales sufletul masselor largi ale poporului; în literatura de toate genurile mai cu seamă pe acela al sferelor culte; individualitățile creatoare de idei, influența lor asupra spiritului general, le vom căuta în lucrările, în fragmentele, în activitatea orală a cugetătorilor și în aceea a școalelor filosofice.

§. 73. *Instituțiile sunt însăși opera mulțimii, consacrată de generațiile precedente.*

Și la Greci găsim mai toate instituțiile cu trecut însemnat, publice sau particulare, în legătură la origine cu ideea divină sau religioasă.

Iată, spre exemplu, — ca să începem cu cea mai de seamă instituție, — *statul*.

În ochii poporului, zice Schoemann ¹⁾, *statul n'a fost alcătuit în virtutea unui principiu instinctiv, potrivit legilor naturii; zeii au întemeiat statul, iar vechii legislatori cari, le-au ordonat, nu erau de cât interpreții lor*. De altfel, nu numai ca simplă credință ci și ca fapt real, multe și puternice legături uneau religia cu viața de stat la Greci.

Intru cât *statul* era socotit ca instituție de ordin divin, zeii exercitau, firește, o părințească înrâurire asupra lui; de aceea niciodată nu se proceda la o acțiune de stat, fără a se fi făcut prealabil o jertfă, o juruință, o rugăciune. Această datină a fost așa de vie în sufletul mulțimilor, în cât a străbătut secolele până în zilele noastre.

1) *Antichități grecești*, vol. I, p. 112 (ed. fr. Galuski) Cf. asupra acestei concepțiuni: Demosthenes, în *Aristocr.*, 70; în *Aristog.*, I, 16; Antiphon, de *Veneficio* I, 3; Diodor, I, 94, Strabo X, p. 483; Clemens din Alex., *Stromata* I, XXVI, 170.

Natural, origina theocratică a statului, pe care o socotim o amintire a Orientului asiatic, este un punct de vedere ce aparține psihologiei populare. Cugetătorii caută explicațiuni de ordin rațional; așa de pildă, după Aristotel, temeiul filozofic al așezământului *Stat* este τὸ εἶς ζῆν¹⁾ sau mai precis τὸ ζῆν ἑνδοαιμόνως καὶ καλῶς. În altă operă filosofică, acelaș observă că fericirea omului consistând într'o ἐνέργεια κατ'ἀρετήν, urmează că această străduință activă trebuie desfășurată într'o societate organizată, în care individul,—ca și mâna sau piciorul pentru trup,—este o parte a întregului armonic. Necesitatea organizării de stat a rezultat deci pentru indivizi întocmai cum mâna sau piciorul are nevoie de corpul întreg spre a putea ființa, ca organe vii și efective²⁾.

Cum însă deocamdată ne interesează doar legătura între divin și uman, așa cum este cugetată de popor, vom examina mai departe, și la alte instituții, acest gând.

§. 74. *Amphictyonele* erau adunări la început cu caracter curat religios; în acelaș timp ele erau și expresiunea trezirii sentimentului de naționalitate elenică. Încă din vremea homerică Delphi și Dodona au fost socotite orașe sfinte. La acestea s'a adaus mai târziu Olympia, iar mica insulă Delos, a zeului Apolon, devine centrul sacral al întregii seminții ionice — de o parte și de alta a mării Egee³⁾.

La Delphi, se adunau de două ori pe an, câte doi delegați din fiecare cetate învecinată (căci ἀμφι-κτύβονες tocmai aceasta însemnează) delegați ce se numeau ἱερο-μνήμενες, pentru a cinsti cu jertfe, rugăciuni și făgăduinți pe zeul Apollon⁴⁾.

1) *Politica*, III, V, 13 și 14.

2) *Morala Nicomachică*, X, 7 și I, 6.

3) Cf. Arist., *Despre părțile animalelor*, II, 1.

4) Cf. K. I. Beloch, *Griechische Geschichte*, I^a, p. 229.

5) Id. ibid. p. 330 și u. și Pöhlmann, *Griech. Geschichte und Quellenkunde* (5te Aufl) p. 56).

Cu vremea, din faptul că această instituție aduna delegați de prin cetățile megieșe, atinse de interese comune, competența consiliilor amphictyonice s'a întins și pentru chestiuni cu caracter politic. De sigur, influența politică a acestui consiliu a variat; Demosthenes o declară slabă ca umbra: ἡ ἐν Δελφοῖς σκιά, însă nu numai ce este oficial exercitează o influență reală, precum nu tot ce este neoficial duce lipsă de autoritate efectivă.

Gândul dominant în adunările amphictyonice a trebuit să fie organizarea unei alianțe între cetăți megieșe contra inamicului comun. Deasemeni a fost cu siguranță și o tendință preventivă: de a se împăca divergențele sau cel puțin de a se preîntâmpina luptele ucigătoare.

Puține date au rămas despre amphictyonii, dar o informație, care ne-a ajuns, prevede dispozițiunea ca *este oprit a se distruge un oraș amphictyonic și a se abate apele necesare trebuințelor sale în timp de război ca și în pace.*

Se mai știe de asemenea că în congresele amphictyonice se mai hotărâ asupra contestațiilor or dreptului de azil, hărăzit diferitelor temple, litigiu jumătate religios, jumătate politic. Că au fost cândva, nu umbre ci adevărate consilii ale cetăților, unde se alcătuiau constelații politice, se încheiau alianțe defensive și ofensive¹⁾, o putem înțelege și din felul cum se exprimă istoricul Tacit, care le arată ca un „*praecipuum rerum iudicium, qua tempestate Graeci, conditis per Asiam urbibus, ora maris potiebantur*“²⁾.

În fapt, zice Beloch³⁾, este foarte probabil că tocmai Amphictyona delhică a fost instituția sub influența căreia numele Ἕλληνες a devenit obștesc pentru a denumi întregul popor grecesc.

1) Cf. și Schoemann, în lucrarea citată, II, p. 29 și n.

2) Annales IV, 14. Cf. și Plutarh, Kimon 8.

3) Griechische Geschichte I, 831 și u.

..Este în firea lucrurilor că această mișcare de unitate să fi găsit o expresiune și pe tărâmul politic.

§. 75. În legătură cu amphictyonele trebuie să privim mai cu seamă instituția oracolelor, dintre care cel mai însemnat era cel de la Delphoi. În ace stă localitate, Greci din toate părțile: din peninsula, din insule, din Asia și chiar din Grecia Mare; apoi străini, ca Lydienii, Etruscii, mai târziu Romanii, etc. veneau. cu ofrande prețioase, cu rugăciuni către Apollon, și cu întrebări asupra sfârșitului întreprinderii, publice sau private, ce fiecare aveau de gând să facă. De cele mai multe ori aceste întrebări înțeau doar la dobândirea unui sfat; dar în timpurile mai vechi, în secolele ce au precedat războaiele medice, oracolul era considerat ca un prezicător al evenimentelor «*προ-φήτης*». Darul acesta îl căpătase Pythia de la zeul Apollon care, punând stăpânire într'un moment dat pe sufletul ei,—ceea ce se exprimă cu termenul propriu «*ἐν-θουσιασμός*»—îi împărțea în acele clipe puterea de clarviziune asupra viitorului. Vreme de veacuri viața greacă publică și particulară a rămas, când sub vraja, când numai sub înrâurirea oracolului. Numai epoca războaielor medice a adus o scădere a acestei influențe, de oarece răspunsurile pe care Oracolul le-a dat în cursul acestei hotărâtoare crize au fost deconcertante pentru patriotismul grec; iar veacul sofistilor și în genere dezvoltarea spiritului critic filosofic, au izbutit să arunce în domeniul neînturnat al istoriei ceea ce a fost odată la Delphi sau Dodona —Oracolul.

În *viața publică*, spre exemplu, expansiunea colonială grecească, un fapt, precum am văzut¹⁾, de cea mai mare însemnătate politică și culturală s'a făcut sub auspiciile și după prealabila consultare a Oracolului²⁾, și anume cu pri-

1) Supra §.

2) Cf. Cicero, *De Divinat* I, 1.

lejul fiecărei trimiteri de coloniști, cu destinația să întemeieze aiurea un nou oraș grec. Exemple găsim în mulți scriitori. ¹⁾.

Dar cele mai dese întrebări veneau oracolului din partea *persoanelor particulare*. Din descoperirile de la Dodoma se vede căm cu ce ocazii venea cineva la oracole.

Oricine se afla în fața unui fapt important din sfera intereselor șale, cerceta oracolul. Dacă, spre exemplu, i se fura cuiva un obiect de preț, întreba oracolul unde se află, cine l-a furat, etc.

Astfel, elementul religios se menține puternic prin această inst tuție și influențează într'o largă măsură cursul întâmplărilor grecești, publice sau particulare.

§. 76. Este foarte interesant și semnificativ că zeul care inspire această vraje asupra acțiunii umane, prin mijlocirea unei preotese, era tocmai acela care sensibiliză în chip antropomorfic cea mai puternică arătare a naturii — *Soarele*.

— Este interesant, pentru tendința antropomorfică ce se întrevede și aici, ca în toată cugetarea mitică grecească. Apollon-Helios, este, ca întruchipare conscientă, o făptură omenească neîntrecut de frumoasă; razele lui sunt săgeți pe care le poartă cu sine într'o tolbă, ca un vânător.

— Este semnificativ, din cauza analogiei dintre Orient și Greci din punct de vedere al însemnătății care s'a acordat într'o parte și'n alta fenomenului solar.

Va fi în această analogie o înrăurire a Orientului, săvârșită posterior migrațiunii ioniene, va fi un «aport» elenic din patria originară, ori va fi fost un element autohton ²⁾. prehelic, ca atâtea altele, chestiunea este nesolubilă în stadiul actual al cercetărilor.

Dar ceea ce ne interesează mai ales este altceva; ce atribuții a căpătat și ce a devenit pentru mintea și imaginația,

1) Cf. Herodot. IV, 156; Diodor Sic. XII, 12; Pausanias VII, 2.

2) Cf. Schömann, *Opusc. acad.*, I, 338.

Grecilor, spre deosebire de popoarele Orientului asiatic, un fenomen al naturii de importanța acestuia.

Având la început atribuțiile fizice, la care îi da dreptul puternica lui strălucire, soarele (Apollon) devine cu timpul, prin progresul umanismului asupra ordinii divine, un *simbol al inteligenței* către care tinde umanitatea, un *ideal al frumosului* realizat într-o imagine antropomorfică, capabil la rândul-i, să creieze opere de artă prin inspirațiune (ἐνθουσιασμός) coborâtă asupra oamenilor; el este în sfârșit un *îndreptar* și un *criteriu al purității morale*.

Pentru viața publică Apollon reprezintă *ordinea și respectul față de legi*.¹⁾

S'ar putea spune într'un cuvânt că zeul caracteristic helenic a fost Apollon; plecat dintr'un fenomen al naturii, (ceea ce îl apropie totuși de trecutul întunecat al umanității asiatice,) el țintește să dea omului elanul inteligenței și puterea creatoare a inspirației, prin cari acesta să se poată face stăpân pe elementele inerte, terestre, ale naturii, însușiri prin care omul se ridică de-asupra vieții vegetative a simțurilor, viață reprezentată prin Dionysos. Însă tocmai în această tendință stă și noutatea, stă și caracteristica civilizației indo-europene ce poartă pecetia helenică — în contrast cu aceea reprezentată de popoarele egipto-semitice.

Pentru o înțelegere mai exactă a progresului psihologic săvârșit la Greci sub influența zeului din Delphoi și a oracolului său, este de ajuns să amintim una sau două din maximele ce stăpâneau atmosfera sufletească a interpreților de acolo.

Pe frontispiciul templului delfic era scris γνῶθι σεαυτόν²⁾. Prin această *cunoaștere de sine însuși* zeul sugerează celui ce se apropia de altar (cu sufletul îndoelnic asupra întreprinderii ce avea de gând să facă), de a nu plănui ceva în proporții mai mari decât puterile sale. Ca un ultim memento

1) Cf. Schoemann, *Antic. grec.* (ed. franc. Galuski.), vol. II, p. 45.

2) Platon, *Protag.* 343 A.

zeul olimpic Apollon, care vede și prevede toate, îi pune în față cea mai elementară înțelepciune, cuprinsă în vorbele: γῶδι σαυτόν. Intr'o altă formă aceasta înseamnă: «măsuratu-ți-ai oare propriile puteri, când ți-ai pus în gând să întreprinzi cutare lucru?» Această interpretare capătă certitudine dacă, alătura de γῶδι σαυτόν menționăm și celelalte maxime: μηδὲν ἄγαν, și μέτρον ἄριστον, care de fapt, sub altă formă, spun același lucru: «nu începe ceva prea mare».

Cu alte cuvinte începutul înțelepciunii omenеști, (σωφροσύνη) este opera zeului Apollon, patronul oracolului din Delphoi ¹⁾. Influența lui a trecut, cu timpul, și la celelalte popoare, (ca Phrygii și Lydii din Asia Mică) și s'a exercitat, într'o largă măsură chiar politicește atât asupra lumii grecești cât și, în parte, asupra celei „barbare“.

§ 77 La polul opus tendințelor raționaliste și estetic umaniste ale zeului Apollon, stau numeroasele divinități chthonice (= locuitoare ale sub-pământului) moștenite dintr'o epocă anterioară lui Homer, și cele introduse de afară, care stau în legătură cu lumea asiatică.

Ca tip al divinităților chthonice este însăși Γαῖα, *alma mater*, din care toate isvorăsc și în care se întorc toate ²⁾.

Ca tip al celor introduse de afară vom cita pe *Dionysos thrakul*. Pe când tendința apolinică încercă să ridice pe om, ca atare, la un grad superior de înțelegere și mișcare, năzuința cultului dionisic era să înalțe pe om la divinitate într'un chip *mistic*, grație *inițierii* (nu îndeajuns de lămurită pentru noi) prin care coboră pe zeu în oameni (ἐν-θεοί) și le producea acel *extas*, caracteristic danțurilor sălbatice jucate în «ritmul» unei muzici asurzitoare, după o beție orgiastică ³⁾.

1) Sam Wide și Martin Nilsson (în *Einleitung in die Altertums-Wissenschaft* a lui Gercke și Norden, II, 239 și urm.) dau o altă interpretare acestor maxime; fără a contrazice pe cea de mai sus, ei le judecă în raport cu divinitatea: „Omul trebuie să știe că este om nu zeu și în deosebire că în fericire el este totuși aproape de nenorocire“, de aci σωφροσύνη, cumpătarea.

2) Aisch. *Choe*. 128 și u.

3) Cf. Rohde, *Psyche*, pp. 377 și urm. ed. II, II, 1).

Departe de *măsura* dictată la Delphoi de Apollon, omul în concepția dionisică este involburat în vârtejul deslănțuit de forțele brute și irezistibile ale naturii terestre, permanentă în esență, totuși ucigătoare și pururea renăscătoare din moarte în aparență; prin înserarea lui în pantheismul universal omul devine zeu.

Trebue să accentuăm că n'a fost mică nici influența acestei divinități asupra poporului elin și că dacă s'a săvârșit un moment o temperare a ei prin biruința curentului superior apolinic, îndată ce a slăbit puterea sufletească centrifugă a cetăților eline, din nou și-a luat avânt sub forma *orhică*.

Pentru a încheia trebue să observăm: și unul și celălalt curent, reprezintă o tendință de înălțare a omului spre divinitate—de fapt *este aceeași psihologie*; însă pe când mijloacele apolinice sunt mai mult raționale, am putea spune chiar filosofice și privesc viitorul etic al umanității, cele dionisice sunt mai ales tainice, sunt dincolo de rațiunea obișnuită, și privesc spre întunecatul trecut divinist al unei faze mai primitive de evoluție intelectuală.

Astfel, alternarea înrâurilor acestor două divinități înseamnă pentru psihologia elină: când biruința elementului *ideal-psichic*, când a celui *sensual*, ridicat el însuși la potența *enthusiasmului*.

Datine privitoare la moarte. — Cultul morților

X § 78. Vom privi acum atitudinea masei față de moarte și de cei morți.

Importanța acestei chestiuni pentru noi stă, dealtfel, în aceea că o atitudine în materie de moarte înseamnă o credință și o astfel de credință este întrucâtva un proces de gândire filosofică. Avem în față unicul mare prilej în care și masa încearcă exercițiul gândirii filosofice.

S'au pomenit mai sus,¹⁾ într'o ordine de idei deosebită, cele șase morminte regale din akropola Mykenei. Am spus că în ele s'au găsit obiecte strălucite, cupe, arme, măști de aur, etc. Mai mult: după pozițiunea ce aveau anumite resturi incinerate și oseminte în raport cu mormântul principal (fie cel *regal* ca în Mykenai, fie al unui simplu muritor ca în Nauplia) savanți ca Perrot²⁾, Vollgraff³⁾ și a., au fost îndrituiți să tragă concluzia că se făceau și *jertfe omenesti la înmormântări*, ceea ce constituie o analogie sau un rest caracteristic fazei anterioare de evoluție a spiritului.

Astfel de revelații pe care, în lipsa isvoarelor literare pre-homerice, le avem dela archeologie, au fost în măsură să conducă știința modernă la stabilirea *cultului morților*.

Un fenomen psihic ce pare să fi avut rolul de căpetenie în statornicirea acestui cult—este desigur *visul*. Faptul că morții apar cuiva în somn, a produs neconținut mai ales în faza

1) Supra § 64.

2) Perrot et Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, VI, p. 572 și urm.

3) Vollgraff, *Bullet, de corresp. hell.*, 1904, p. 370.

istorică primitivă, credința: întâi, că cei plecați de aici trăesc dincolo, sub pământ; al doilea, că acești morți vin să viziteze fostele lor locuințe de sus; o analiză mai amănunțită a influenței visului o vom face de altfel mai jos.

Indicațiunile arheologice, comentate în lumina tradițiilor prinse și redată mai târziu în tezaurul homeric, capătă astfel înțeles și confirmare în acest sens.

Cât despre jertfele omenești, pe care arheologii le deduc ipotetic pentru epoca mykeniană, ele sunt confirmate și în opera homerică. Iată într'adevăr cum se adresează Akhilleus, după o astfel de jertfă, către sufletul prietenului său iubit ¹⁾:

Χαῖρέ μοι, ὦ Πάτροκλε, καὶ ἐν Ἀΐδαο δόμοισιν
 Πάντα γὰρ ἤδη τοι τελέω, τὰ πάροιθεν ὑπέστην.
 Δώδεκα μὲν Τρώων μεγαθύμων υἱέας ἐσθλοὺς
 Τοὺς ἅμα σοὶ πάντας πῦρ ἐσθίει...

Singura ameliorare umană pe care o transmite Homer, dar pe care trebuie să o considerăm cu siguranță ca o atitudine a lui, sau în tot cazul a mediului său grec, din veacul al 8-lea, se cuprinde într'o reflexie care însoțește imediat mențiunea despre jertfirea copiilor troeni. El adaugă: κακὰ δὲ φρεσὶ μῆδετο ἔργα ²⁾. Această reflexie e suficientă ca să despartă două lumi.

§ 79. În orice caz, un fapt așa de serios (căci este vorba de junglierea pe altar a unei ființe omenești, câte odată chiar a unui copil scump, ca Iphigenia lui Agamemnon) n'a putut lua ființă fără o motivare psihologică serioasă, fără o credință păstrată printr'o lungă tradiție sau un raționament oarecare. Explicația psihică (de altfel ca și faptul) nu o vom găsi însă la Greci (nici chiar la Homer) ci numai în

1

1) Iliada XXIII, 179—182: Bucură-te, o Patrokle, chiar în lăcașu: lui Aides! Acum îți îndeplinesc toate câte-ți-am făgăduit mai 'nainte doisprezece fii aleși ai vajnicilor Troeni îi ard rugurile pentru tine...

2) Iliada XXIII, 176:... „și astfel, urite fapte au pus la cale în cugetele lor”!

trecutul întunecat al lumii pre-helenice : este același atotputernicie a divinității coborâte de pildă în regele theocrat (căci la început numai odată cu regele-zeu se jertfeau și alte vieți—pe urmă datina s'a întins) același completă nesocotință a personalității umane în fața unei cerințe divine. Apoi trebuie să ținem seama că și în lumea egipto-semită jertfa omenească nu apăsă ca lucru excepțional de grav; divinitatea putea să o impună și nemotivat, spre exemplu numai pentru ispiti e, ca în Biblie: Dumnezeu îi cere lui Abram jertfirea unicului său fiu; Abram nu pregetă să îndeplinească cererea, oricât de dureroasă.

Dar a fost și un raționament, «o logică». S'a menționat mai sus, în treacăt, că visul a fost pentru primitivii tuturor popoarelor un fenomen de puternică sugestie; între vis și realitate nu este la primitivi o prăpastie. De aceea concluzia a venit cu ușurință: *cei morți trăesc undeva, sau cel puțin sufletele lor*. Ei trăesc pentru Greci sub pământ, acolo unde au mers și trupurile respective. Deci moartea nu este pentru dânșii o distrucție a tot ce alcătuește ființa noastră de aici; ea este mai de grabă o prefacere ce intervine în existența noastră, este o schimbare a locului de viațuire. De aceea se și puneau mortului în groapă diferite obiecte trebuincioase, ca veșminte, arme, vase, ¹⁾ etc., apreciate bine înțeles după criteriul oferit de către viața de aici.

Având astfel o existență dincolo, sufletele vin din când în când pe pământ, vizitează vechile lor locuințe de sus și își exercită înrîurirea — bună sau rea — asupra rudelor în viață. Deci fiindcă morții ne pot fi ocrotitori sau păgubitori, se cuvine, e în interesul nostru să le arătăm pietate, «să-i împăcăm» nu numai prin atitudini, ci și prin fapte

1) Vom cita doar două pilde, din Euripides : *Orestes*, 1430—1436, unde se aduc Klytemnestrei... φάρρα πορφύρεα, δῶρα Κλυταιμνήστρα, și Idem, *Alkestis*, 616—619 unde citim :... δέχου δὲ κόσμον τόνδε καὶ κατὰ χθονὸς ἴτω τὸ ταύτης σῶμα τιμᾶσθαι χρεών... (Este vorba de haine prețioase (κόσμον) aduse de Pheres la mormântul Alkestei).

concrete. Între aceste fapte cel dintâi era *înhumarea celui mort*: fie cadavrul întreg, fie resturile incinerăției pe rug lată un pasaj în această privință caracteristic din Iliada ¹⁾:

Πηλεΐδης δ' ἐπὶ θινὶ πολυφλοίσβοιο θαλάσσης
 κείτο βαρὺ στενάχων πολέσιν μετὰ Μυρμιδόνεσσιν
 ἐν καθαρῷ, ὄθι κύματ' ἐπ' ἠμόνος κλύζεσκον.
 εὔτε τὸν ὕπνος ἔμαρπτε, λύων μελεδήματα θυμοῦ,
 νήδυμος ἀμφιχυθεὶς· μάλα γὰρ κάμε φαίδιμα γυῖα
 Ἐκτορ' ἐπαΐσσων προτὶ Ἴλιον ἠνεμέροισαν·
 ἦλθε δ' ἐπὶ φυγῇ Πατροκλῆος δευλοῖο
 πάντ' αὐτῷ μέγεθος τε καὶ ὄμματα κάλ' εἰκυῖα
 καὶ φωνήν, καὶ τοῖα περὶ χροῖ εἶματα ἔστο
 στή δ' ἄρ' ὕπερ κεφαλῆς καὶ μιν πρὸς μῦθον ἔειπεν·
 „Εὐδοεῖς, αὐτὰρ ἐμεῖο λελασμένος ἔπλευ, Ἀχιλλεῦ·
 οὐ μὲν μιν ζώνοντος ἀκήθεις, ἀλλὰ θανόντος·
 Θάπτε με ὅτι τάχιστα· πύλας Ἀΐδαο περήσω.
 τῆλέ μ' ἐέρχουσι ψυχαί, εἶδωλα καμόντων.
 Οὐδὲ μέ πω μίγχεσθαι ὕπερ ποταμοῖο ἐώσιν,
 ἀλλ' ἔντωτος ἀλάλημαι ἂν εὐρυπυλῆς Ἀΐδος δῶ.
 καὶ μοι δὸς τὴν χεῖρ', ὀλοφύρομαι· οὐ γὰρ ἔτ' αὐτίς
 νίσομαι ἐξ Ἀΐδαο, ἐπήν με πυρὸς λελάχητε.
 Οὐ μὲν γὰρ ζωοὶ γε φίλων ἀπάνευθεν ἐταίρων
 βουλάς ἐζόμενοι βουλευόμεν, ἀλλ' ἐμὲ μὲν κῆρ
 ἀμφέχανε στυγερή, ἣ περ λάχε γεινόμενόν περ.

1) Iliada XXIII, 59—79.

„Pelidul era culcat pe țărmul mării, care vuiă în depărtare; el suspină și oftă stând în mijlocul nenumăraților săi Myrmidoni, într'un loc pe care îl spălaseră valurile, izbind neconținut țărmul.

Târziu, un somn adânc îl învăluie, și-l deslegă de grijile ce-i turbau inima. Obosiseră și nebiruit-le lui picioare, tot fugărind pe Hektor în preajma înaltului Ilios.

Deodată i se înfățișază sufletul nefericitului Patroklos, înalt, cu ochii frumoși, aidoma în toate eroului: la glas și chiar la veșminte.

Se opri lângă capul lui Akchilleus, deasupra, îl strigă și-i grăi astfel:

— Tu dormi și m'ai uitat de tot, Akchilleus. Când eram în viață nu mă nesocoteai; acum, când sunt mort, tu m'ai uitat? Înimmortantează-mă cât mai de grabă, ca să pot trece vămile lui Aides. Mă isgoneșc departe sufletele celorlalte, icoanele celor ce au suferi

Se știe, ca fapt istoric, ce furturoasă discuție a stârnit nesocotirea de către generalii atenieni a trupurilor celor ce au luptat lângă insulele Arginoussai, și ce aspră pedeapsă s'a dat vinovaților de impietate — deși dealfel biruitori în acea luptă! ¹⁾).

Când o înhumare totală era cu neputință intervine simbolul: un pumn de țărână aruncat peste cadavru, vedeă cel puțin *gândul pietății* și ușură prin aceasta conștiința rudei în viață.

Antigona — în tragedia lui Sophokles — înfruntă bucuros moartea, însă nu lasă pe fratele ei neînarmorântat (*ἀδαπτον* ²⁾).

În vremea când era mai curentă datina cremațiunii, cenușa adunată de pe rug trebuia să fie și ea îngropată. Astfel, în Iliada Priamidul Hector, străpuns fatal de lancea lui Akchilleus, găsește, și muribund, puterea să îndrepte către vrășmașul său următoarea rugămintă ³⁾:

«Λίσσομαι ὑπὲρ ψυχῆς καὶ γούνων εἰὼν τε τοκίῳν
Μή με ἔα παρὰ νηυσὶ κῆνας καταδάψαι Ἀχαιῶν
Ἄλλὰ σὺ μὲν χαλκόν τε ἄλις χρυσόν τε δέδεξο
Δῶρα, τὰ τοι δώσουσι πατήρ καὶ πότνια μήτηρ,
Σῶρα δὲ οἴκαδε ἐμὸν δόμεναι πάλιν, ὄφρα πυρός με
Τρῶες καὶ Τρῶων ἄλοχοι λελάχωι θανόντα.

Ce cuvinte ne pot arăta mai puternic: cu câtă desna-dejde în suflet moare «străjuitorul Troiei», la gândul că

moartea; nu mi-au îngăduit să mă amestec printre ele, peste fluviu, ci rătăcesc așa.. în fața lăcașului cu porțile largi, al lui Aides. O, să-mi o mână de ajutor, te rog cu lacrimi, căci n'am să mai reviu din Aides, odată ce voi fi ars pe rug. Nu vom mai sta împreună, fiind ambii în viață, și n'om mai pune ia cale, departe de ceilalți buni prieteni, hotărârile.. de când m'a învăluit soarta spăimântătoare ce mi s'a hărăzit dela naștere!

1) Cf. Xenophon, *Hell.* 1, 7, 8.

2) Sophokles, *Antigona*, 467.

3) Iliada, XXII, 338—344: „Pe sufletul tău — te implor! Pe genuchii tăi, pe părinții tăi! Nu mă lăsa lângă corăbiile Aheilor să mă mănânce câinii! Primește aurul și arama pe care tatăl și buna mea mamă ți-l vor aduce în dar. Inapoează corpul meu pentru ca, dus acasă, Troenii și nevestele troene să-mi facă parte și mie de rug, când voi fi mort.

Akchilleus va fi neîndurat și-l va lăsa pe prund, pradă câinilor și paserilor răpitoare?

§ 80. Am amintit mai sus că cinstirea celor morți se făcea și prin jertfe la mormânt. Este interesant *cum a evoluat jertfa sângerăasă paralel cu progresul umanismului*, cum a „degenerat” încetul cu încetul jertfa omenească în cea animalică și cum apoi prin simbol s'a înlocuit, a dispărut. Astfel, chiar în poemele homerice, care prind în genere începuturile vieții istorice grecești, afară de *reminiscentele* jertfelor omenești, găsim mai numai jertfe animalice: este plină Iliada de *hecatombe* ori de «grase mioare» juruite zeilor.

În același timp, prin bucle de păr tăiate din capul unei persoane scumpe, prin picături de sânge vărsat din sgârșituri făcute anume, s'a simbolizat și înlocuit jertfa omenească, tot mai mult dată uitării.

În cele din urmă s'au mulțumit cei morți cu o simplă libațiune de lapte, vin și untdelemn, sau cu un praznic (pentru cei vii!), datine care, sub o formă modificată sau redusă, au stăruit cu încăpățănare dealungul veacurilor — până 'n zilele noastre.

§ 81. Erau așa de riguroase comandamentele cultului morților, în cât necesitatea perpetuării lor în sânul fiecărei familii a creiat chiar unele raporturi juridice noi (*adopțiunea*) sau a suprimat altele (*divorțul de soția sterilă*). Căci o familie fără coboritori masculini *se stingea*, și prin aceasta dispărea și posibilitatea perpetuării cultului către toți morii acelei familii: de aci nevoia divorțului legitim, de aci adopțiunea, de aci interzicerea celibatului. ¹⁾

1) Chestie tratată pe larg pe F. de Coulanges, *La Cité antique*, p. 49—57 (ed. 1919).

Literatura : valoarea ei documentară.

XI § 82. S'a putut observa din cele expuse mai înainte că așezămintele și datinele sunt importante mijloace de exprimare mai ales a *sufletului colectiv*, fiindcă ele se nasc din massă și trăesc printr'insa. De aceea le și considerăm un isvor propriu și destul de prețios pentru lămurirea gândului și a evoluției spiritului general.

Însă un isvor de mai mare preț pentru cercetările noastre este *literatura estetică*, am numit *literatura cultă de toate genurile*.

Acordăm acestui isvor, pe care îl considerăm instrument de expresiune a sufletului, o însemnătate documentară deosebită și, consecvent, îi vom da extinderea cuvenită, fiindcă îl socotim mai de preț ca așezămintele și mai propriu de cât chiar literatura filosofică și istorică, născută în secolele maturității. Să analizăm însă comparativ, afirmațiunile de mai sus.

§ 83. Zicem că literatura este document mai prețios de cât așezămintele sau datinele, fiindcă acestea trăesc de cele mai multe ori și *după* ce a murit sufletul dintr'însele—evident, *sufletul care le-a creiat*. La instituții, în deosebi la cele cu caracter religios, acest fenomen este o regulă ce aproape n'a suferit excepție, în antichitate ca și în timpurile moderne¹⁾.

1) În timpurile noi, pe de o parte covârșitoarea preponderență a materialismului economic pe de alta încultura sau falsitatea psihică a reprezentanților oficiali ai Bisericii, preocupați mai mult de formalism și cultivând cu deosebire elementul superstițios din suflete, au lăsat ca însăși această mare instituție să alunece pe o ase-

Chiar moarte — formele în care este încadrată viața instituției religioase se păstrează încă multă vreme, ca relicvii pe care nimeni nu vrea sau nu cutează a le atinge. Atunci ce suflet mai citim în instituții și datine?

Dimpovă, izvorul literar este întâi de toate superior prin precizia expresiunii; în al doilea rând, în opera literară citim viața reală, simțim vibrația unui suflet ce se de-stăinuiește rând pe rând, în clipele când iau ființă scrierile fiecărei epoci.

Este drept, instituțiile reprezintă și ele sincer o necesitate sufletească organică; dar cine poate spune *cât durează* sinceritatea sufletească ce se cuprinde într'o instituție sau datină — *după* momentul creației lor?

Afară de aceasta instituțiile sunt, ori cum, puține la număr, pe când evoluția spiritului este în veșnică variabilitate, dintr'un moment într'altul; literatura, fiind bogată și frecventă poate urmări aceste variațiuni mai de aproape de cât masivul așezământ care, odată cristalizat exterior, poate trăi veacuri fără corelatul sufletesc intern.

Pe noi însă tocmai acest *variabil proces de evoluție interioară ne interesează în rândul întâi.*

Instituțiile și datinele se păstrează prin grația trecutului și a tradiției: *tocmai de aceea ele cuprind mai ales sufletul masei, al factorului colectiv*; literatura trăește cu deosebire din viața prezentă și reală a gândurilor și simțirii: *tocmai de aceea ea trădează în special psihologia factorului individual*, sau, în cel mai larg sens, a factorului individual-colectiv, cum este personalitatea politică, eroul, poetul dramatic, etc.

menea pantă; transformând *missiunea* în *carieră lucrativă* sau în *tribună a vanității*, ei sunt de fapt, inamicul adevărat al așezământului, fiindcă stau înăuntrul cetății. Numai religiozitatea înăscută a factorului colectiv, numai superioritatea nediscutată a preceptelor creștinismului în sine, luat fără contigentele pomenite aci, mai dau credinței puterea de rezistență.

§ 84. Literatura estetică pe de altă parte este și document propriu pentru înțelegerea unui spirit ceva mai general de cât ni-l poate înfățișa literatura pur filosofică.

Intr'adevăr, gândirea propriu zis filosofică este adesea o operă exclusiv individuală; ea aparține consecvent numai personalității, care, desprinzându-se din mediul și vremea sa, ajunge să nu le mai reprezinte de cât cu totul indirect. Acesta este cazul construcțiilor filosofice cu totul subiective, pe care le alcătuește originalitatea creatoare a unui cugetător.

Literatura obișnuită ține și față de acest exces cumpăna moderațiunii. Pe lângă elemente personale, ea conține în totdeauna și destule motive de ordin social.

Prin analiză și critică putem înțelege dintr'o scriere poetică: ce este notă exclusiv personală și ce este însușit de autor din tezaurul comun al societății care îl înconjoară; căci trebuie să recunoaștem că un autor scrie și pentru sine (ca să-i placă lui însuși) dar și pentru mediul social în care trăește (ca să fie înțeles și apreciat).

§ 85. Dacă în genere este adevărat că literatura constituie pentru orice epocă sau societate unul din cele mai naturale documente ale psihologiei contemporane, pentru antichitatea clasică ea este aproape singurul mijloc în stare a ne arăta: și originalitatea creatoare a unui autor, ca figură reprezentativă a epocii, și mediul însuși din care și pentru care a isvorit opera. Vom duce concluzia mai departe chiar.

Ciudat în aparență, este totuși adevărat în fond, că însuși istoricul de profesie ne apare cu rolul de simplu mijlocitor — chiar când se numește Thukidides ¹⁾.

Am fi mai în drept să socotim isvor adevărat pe istoricul care este și martor în proces; altminteri, dacă scrie ca de obicei, cu intenția de a face istorie, rămâne tot lucru de mâna a doua ²⁾.

1) Cf. U v Wilamowitz, *Aristoteles und Athen*, II, p. 3 și urm.

2) Idem, *ibid* p. 4 și în genere pp. 3—33.

Dimpotrivă, literatura, purtând obiectiva pecetie a spontaneității, nu urmărește scopul de a fi posterității isvor, ci doar pe acela de a plăcea autorului și contemporanilor săi. Astfel, ea capătă în proces rolul prețios nu numai de *martor* — ci de *parte*.

§ 86. Suntem în măsură, după considerațiunile de mai sus, să stabilim drept concluzii două criterii însemnate pentru cercetările noastre, criterii ce stabilesc peremptoriu deosebirea metodică ce înțelegem a păstră față de istoria propriu zisă :

1. *Cu cât un document este mai spontan cu atât mai prețioasă ne apare informația lui* ; pentru istoria propriu zisă, adică aceea care urmărește faptul în sine, individualizat, care caută să-l redea «*așa cum a fost*» (ca să ne exprimăm cu un cuvânt al lui Ranke) asemenea documente, ori cât de prețioase, capătă numai valoarea de *circumstanția*, adică «*fond*» pentru un *portret* ale cărui exacte trăsături le caută în alt gen de isvoare. *Nouă ne este de ajuns în această cercetare «fondul», peisagiul, cadrul.*

2. *Cu cât un document literar provine și prin colaborarea, directă sau indirectă, a factorului colectiv, cu atât el este isvor mai prețios în ce privește adevărurile psihice generale.*

Vom găsi astfel mai interesante note de apreciere și informație, *pentru o societate*, într'o rapsodie de curte sau într'o piesă de teatru, de cât într'un cântec liric de strictă factură personală ; mai veridic un discurs al lui Demosthenes, de cât opera unui întârziat istoriograf, alcătuită fie pentru «*morală publică*» fie pentru «*nemurirea personală*».

Pe de altă parte, când vom avea de apreciat factorul individual, va trebui să ne referim cu deosebire la acea literatură, care izvorăște din cele mai puține contingențe (absența lor este, organic, inadmisibilă) : am numit operele în care se cuprind construcțiile filosofice subiective și sistemele originale. Atunci, și numai în acest mod, se va putea

tratată organic ceea ce în obișnuitele «*tratate de istorie a filosofiei*» se expune cu o totală independență față de timpul, locul, personalitatea, și față de raportul între om și operă. Numai în acest chip vedem posibilă, *logic și organic*, expunerea evoluției *gândirii și metodelor* aplicate de diferitele individualități filosofice, spre a pătrunde arcele și sensul intern al existenței subiective sau obiective, cu tot cortelul de enigme ce trezește și trage după sine inarea taină.

Incheem acest capitol metodologic cu două analogii care vor avea poate darul să arunce o lumină mai hotărâtă asupra punctului de vedere filosofic, ce ne călăuzește.

Asemănăm întreaga societate — masse, și personalități de toate categoriile — unei piramide, pe care o tăiem transversal prin două secțiuni.

Baza, fiind și cea mai numeroasă, constitue massa, deci spiritul colectiv; el are ca mijloace mai proprii de manifestare a cugetului: așezămintele, datinele și orice producții poporane în care spiritul joacă un rol (literatura poporană etc.).

Mijlocul piramidei, mai îngust, este ocupat de multele categorii de personalități (de la cele dinamic politice până la cele contemplativ poetice). Ele au ca instrumente de expresiune a cugetului faptele de resort obșteșc și toate speciile prin care se îmbracă literar gândirea și simțirea.

În vârful piramidei se ridică, printr'un ultim proces de alambicare și selecție a personalităților, numai capetele gânditoare filosofic, într'o bună măsură capabile să se desprindă din lanțurile contingențelor terestre.

Lucrările pur filosofice sunt mărturia și justificarea înaltei pozițiuni ce aceste personalități ocupă în ierarhia intelectuală a valorilor omenești.

Privitor la tratarea acestor sisteme și construcții, avem de adăus un cuvânt (aici ne apropiem mai mult de punctul de vedere istoric: pentru noi, ca să ne servim de o comparație socratică¹⁾, armonia coardelor unei lire nu poate

1) Platon, *Phaidon* 85 și 86 E.

există fără liră și coarde. Citaredul care ar năzui să dea expresiune unei armonii melodice, nu poate face abstracție de liră, de coarde și de acordul permanent al acestora, căci pe baza lor se exercită arta lui. Un raport nezdruncinat fizic, la care se adaptează neapărat simțul de armonie al artistului, face să răsară armonia; și tot astfel, o infimă deviație a acestui raport fizic: coarde, liră, acord, face inutil talentul citaredului — ori cât de mare ar fi.

Poemele Homerice

XII. § 87. *Problema istorică.*— Înainte de a face orice alte considerațiuni de ordin literar, mitic sau religios privitoare la poemele homerice, este necesar să reamintim pe scurt problema istorică.

In Asia. Thracii, o seminție indo-europeană mai veche, străbătând peninsula Balcanică în direcția sud-răsăriteană, încă din mileniul 3 au trecut în bună parte și peste Propon-tidă spre continentul asiatic. Cucerind nordul Asiei Mici, până aproape de ținuturile armene, ei au venit în atingere și au primit elementele esențiale ale civilizației asiatice, aduse probabil acolo mai cu seamă de Chetiți.

Acești Thraci au fost desemnați cu nume felurite: Dardani, Phrygi, Mysi, Bithyni; însă în aceste numiri deosebite trebuie să vedem numai pricini pur geografice, nici de cum ethnice. Din altoiul acesta thraco-asiatic s'a pronunțat, din ce în ce mai mult, o civilizație însemnată, ale cărei urme le-a descoperit Schliemann în cea de «a șasea» Troie.

De fapt aceștia sunt tocmai Troienii pe cari cu mult mai târziu, îi vor înfrânge Acheii conduși de Agamemnon și de ceilalți regi sau principii, cântați în rapsodiile homerice. Vom reveni îndată la țărnul asiatic, după ce vom arăta cine sunt Acheii.

In peninsula și insule găsim în al 3-lea mileniu o populație primordială, kreto-karică, ajunsă pe la începutul mileniului 2 la o înaltă civilizație, ca una ce eră acum destul de bătrână; tocmai în această vreme pătrunde în conti-

mentul grec și în insule un prim rând din acele seminții indo-germanice care în curând aveau să facă fala culturii europene. Veneticii, depărtați de a fi distrugători, au fost în stare să impună autochtonilor limba lor, însă au și primit, de la cei așezați, elementele de cultură esențiale; precum se vede, și aici este ceva analog cu fenomenul istoric din Asia Mică.

Din amestecul celor două straturi a rezultat o formație etnică nouă, *Acheii*; cultura lor, puțin altoită, capătă avânt nou mai ales de pe la 1500 încă.

Acest nou avânt corespunde cu ceea ce numim obișnuit *epoca înfloririi mykeniane*, ale cărei urme, la Tyrins, Argos, Mykenai, Iolkos și Orchomenos, au fost descoperite, adânc în pământ, în cercetările arheologice ale veacului trecut. *Aceștia sunt, «κάρη κορυώντες Ἀχαιοί» cari au cucerit Troia și au oferit astfel subiect și material pentru marea poezie epică a poporului grec.*

Însă pătrunderea spre sud a celorlalte seminții indo-europene a fost mai furtunoasă de cât cea dintâi. După veacul 13, Dorienei, Aetoli, Beoțieni, Thessalieni, invadează pe rând peninsula și insulele până în Kreta, *distrugând vechea civilizație mykeno-kretică* și provocând răsfirarea familiilor superioare ale neamului helenic (Aeolieni și Ionieni) spre insulele mării Aegee și spre întreg țărmul Asiei Mici, de la Propontidă până la Kypros. Aceasta este de fapt *invazia Dorienilor* pe care istoricii greci o numesc «*întoarcerea*» sau «*coborârea Heraklizilor*». Ea este numai *una* din multele mișcări de popoare ce au avut loc la această epocă (pe la 1200) în bazinul sud-est mediteranian.

Invazia Dorienilor a provocat însă prefaceri adânci. Ea a răsturnat nu numai ordinea politică, dar și pe cea socială și economică, producând astfel veacul de mijloc grecesc. Dispar regii cu puteri nediscutate, pier orașele cu bani și scriere, înfloritoare în industrie; în locul lor răsare o viață nouă, mai mult agricolă, o viață evident aruncată pentru

moment cu mult în urmă. Puterea efectivă a micilor regi tinde să fie luată pe încetul de o nobilime feudală, selectată tot mai mult prin avere și sânge. Ori cât de ingrată sub atâtea rapo-
turi, *aceasta este totuși epoca în care se plămădește în genere, limba greacă, cea limbă, bogată în vocabular, plăcută în suc-
cesiunea fonetică, limpede și fină în alcătuirile sintactice, pe care o vom cunoaște întâiași dată la Homer*, după ce abia în veacul 8 va fi atins apogeul ei artistic, în formele ioniene.

§ 88. *Problema mitică și religioasă.* O scoatere în evi-
dență a câtorva din elementele caracteristice pe cari ni le oferă aceste opere, sau, mai exact, o analiză a factorilor componenți, poate încă să răspândească oarecare lumină asupra celei mai discutate chestii din filologia clasică.

Sub raportul fondului, putem spune că *poemele homerice sunt o măestrită îmbinare de elemente care provin dela cele două civilizații, deosebite ca vârstă și ca spirit.*

O analiză a acestei caracterizări ne va lămuri îndată.

1. Zicem că poemele homerice sunt o *îmbinare măestrită*, deoarece: pe deoparte scopul lor primordial este *estetic* — în sensul că autor și public sunt pentru prima oară la înălțimea unei asemenea concepții, — pe de altă parte acest țel este pe deplin ajuns prin nenumărate însușiri, dintre cari menționăm aci doar pe cea mai mare: *unitatea armonică*.

2. Am pomenit apoi de *elemente ce provin de la două lumi diferite*. Care sunt acestea?

Factorii ce contribuiesc la alcătuirea operelor homerice sunt: *materialul brut, modul de prelucrare a acestui mate-
rial și autorul.*

a) *Materialul*, ca să zicem așa, *brut*, este oferit în bună parte de lumea pre-helenică, de civilizațiile pe care le numim, după criteriul geografic, mykeniană, kretană sau thra-ko-asiatică. Aceste populații, precum am spus, ajunseseră în mileniul 2 la un însemnat grad de civilizație; în consecință ele dispuneau, între altele, de un bogat *tezaur folk-*

loric, mitico-religios, ce jucă rolul de ultim termen al acelei civilizații, pe care invazia semințiilor helenice putem spune că a întrerupt-o la timp.

Mythul este un vâl de fapte și lucruri pe care poporul le înseiează pe o închipuire «divină»; câteodată aceste fapte sunt astfel combinate, în cât dau toată aparența unei explicațiuni de fenomene ale naturii.¹⁾ In'r'un asemenea vâl am văzut că se înfășură, până la înăbușire, divinismul de esență sau de înrăurire asiatică. Și Homer tocmai din acest domeniu, al mitului, și-a însușit o bună parte din materialul cu care aveă să zidească opera sa.

b. Dar materialul unei clădiri nu este încă o clădire, fără arhitect și meșteri. Viața, mișcarea, sufletul ce străbate prin acest material nu au proveniență nici creto-carică nici thraco-asiatică, ci sunt tocmai contribuția indo-europeană a tinerelor seminții helenice: atât în privința psihologiei interne cât și ca autor.

Ca *psihologie*, facem cunoștința unei lumi noi, de spirit independent, cutezător până la temeritate, însă lipsit de critică. E deajuns să menționăm figura reprezentativă a lui Akchilleus, — cel ce se retrage în cort pentru o pricină personală și reintră apoi în luptă numai ca să-și răsbune un prieten scump; cel ce plânge, alătura de regele inamic Priam, bătrânețea jignită și redă corpul lui Hector, — și vom înțelege deplin acea lume de acțiuni epice, de care răsună întreaga poemă a războiului.

c. *Autorul*, adică personalitatea ce s'a numit Homer, este *onian*, precum o arată neîndoelnic limba de care se folosește. Puterea lui de sintetizare, iscusința cu care a unificat și

1) Astfel s'au și provocat variatele interpretări ce sau 'dat miturilor și mitologiei, începând cu Euhemeros, care vede în mituri un capitol de preistorie (concepție primitivă și chiar executată în *istoria universală a lui Diodor din Sicilia*) până la infructuoasele străduințe ale *Mythologiei comparate*, în deosebi ale școalei „meteorologice” întemeiată de *Ad. Kuhn*, exagerată de *M. Müllers* și purificată întrucâtva, pentru Greci, de *L. Preller*.

armonizat resturile vechiului tezaur mitic, *inert în esență*, cu tânăra viață helenică, în care încolțeau deja *semințele unei superioare culturi*, face tocmai obiectul de admirațiune a secolelor. Prin puternica lui originalitate creatoare, Homer *topește la un loc* aceste două lumi, acești doi termeni extremi ai unor civilizațiuni ce se ating-întrerupându-se ; și le *topește sub specie unius coloris*. Fără a *părăsi majestatea divină* a naturii, Homer își face dintr'însa numai un cadru în care va așeză *majestatea umană*. Zeii există cu toate atribuțiile lor asupra naturii ; dar ei există mai cu seamă *pentru oameni* ; au chipul și asemănarea *oamenilor* ; se luptă *pentru oameni*, de partea sau în contra lor, ca în războiul Troei. Astfel, prin această infuziune a spiritului nou în materialul vechiu, Homer oprește de a intra cu totul în întuneric bătrâna civilizație a substratului etnic ce a premers helenismului și, în acelaș timp, dă impuls lumei helenice spre eliberarea spiritului. În locul cortejului nesfârșit de juzi externi apare pentru prima oară judecătorul superior intern — *conștiința*.

Deci geniul acesta al unității armonice și al independenței epice, Homer, s'a născut în lumea ioniană.

Acum să cercetăm o parte din aceste puncte mai deaproape.

§ 89 *Materialul mitic*. Religia are multe puncte comune cu mitologia, însă nu este acelaș lucru cu ea. E drept că în evoluția științei despre antichitatea clasică a fost un timp când cercetările asupra religiei eline se confundau aproape cu studiile de mitologie comparată. Astăzi, aceste încercări sunt considerate ca neisbutite și deci părăsite.

Într'adevăr, trebuie să facem o precisă deosebire între un act religios și o narațiune mitică. Actul religios are două elemente : unul intern — *credința* în existența unei divinități cu puteri și înrăurire (în bine sau în rău) asupra omului ; consecvent, *sentimentul de pietate* către acea divinitate ; altul extern — *expresiunea formală*, (în condițiuni determinate de timp, loc și persoane), a credinței și sentimentului față de divinitate : *cultul*.

Este evident că nici actul intern, și, mai puțin cel extern, nu are întru nimic de a face cu acea parte narativă care înfășoară ca un vâl poetic *viața fiecărui zeu*, și care se numește mitologie.

Confuzia a venit de acolo : că multe mituri au isvorît din chiar cultul zeului respectiv ; al doilea, că încă din antichitate, *în practică*, nu s'a dat niciodată atenția cuvenită spre a se observă această distincție ; al treilea, ea a provenit și din vraja exercitată de poezia homerică.

§ 90. Dar dacă o confuzie între religie și mitologie este până la un punct explicabilă, un amestec între religia adevărată a poporului și mitologia homerică este o adevărată erezie, în care astăzi nu mai este permis nimănui să cadă.

Ca să înțelegem cât de mult a stăpânit erezia, vom pomeni doar exemplul frumoasei poezii a lui Schiller «*Die Götter Griechenlands*». Citind mișcătoarele versuri ale poetului german, ne simțim foarte aproape de «religia» lui Homer, însă foarte departe de adevărata religie a Grecilor. Veselie, frumusețe, lipsă de griji, cu un cuvânt poezie trăită aievea — iată ce ar fi fost *viața și religia Grecilor* după această creație poetică ; să se observe de pildă numai calificativele primei strofe :

Da ihr noch *die schöne Welt regieret,*
An der *Freude leichtem Gängelband*
Selige Geschlechter noch geführt,
Schoene Wesen aus dem Fabelland!
Ach, da *euer Wonnedienst noch glänzte,*
Wie *ganz anders, anders* war es da!
Da man deine Tempel noch bekränzte,
Venus Amathusia!

Deci zeii cârmuesc o lume frumoasă ; legătura lor de lume o formează doar *veselia* și voea bună ; generațiile sunt ferice, ființele sunt minunate ca în povești, etc. Tabloul acesta,

dacă ne amintește ceva din viața *olimpică* a zeilor homerici, este însă cu totul impropriu pentru a ne caracteriza viața poporului grec în legăturile ei cu ordinea divină.

Schiller posedă în această creație o mare putere de evocare a amănuntului fabulos; el este însă greșit asupra *atmosferei generale* în care învălue ideile și sentimentele poeziei. *Religia poporului grec, (ca a tuturor popoarelor privitye în massă), are și ceva profund serios*; ea este stăpânită de acel sentiment special, care *nu îngăduie* să transformi toate mișcărilor vieții într'o neîntreruptă sărbătoare, încărcată de jocuri, de cheturi și beții; și, acest element serios se întâmplă a fi tocmai esențialul. Ca să nu luăm de cât extremele: să ne gândim numai la *jertfa omenească* de la început sau la *influența oracolului* asupra vieții publice și particulare, influență care a durat până târziu, și vom înțelege ușor acel, «profund serios», pe care l-am aplicat mai sus religiei poporului grec.

Că pe alătura s'au strecurat cu timpul și alte deprinderi, unele chiar de pronunțat caracter vesel, umanist, aceasta este și adevărat și natural, căci viața a evoluat și a evoluat tocmai spre *umanism*.

Că, tot pe alătura, poeți de geniu ca Homer, au anticipat evoluția lentă spre *umanism* a poporului, și au creat cu elementele aspre de veche tradiție ale religiei populare, o lume nouă în care umanul trece în planul întâiu iar divinul trăește în funcțiune de uman — și acest fapt îl socotim atât de adevărat și de important, în cât formează tocmai obiectul cercetărilor noastre în această parte.

Deci nu trebuie să se confunde în special *atmosfera homerică*, divină și umană, cu religia poporului grec, considerat chiar la generațiile contemporane cu marele poet.

Atmosfera homerică divină conține mai ales zeii olimpici, atmosfera religiei populare adevărate o formează mai cu seamă zeii chthonici¹⁾. Și, pe când zeii Olimpului sunt,

1) Aceastăosebire a făcut-o mai întâi H. Müller în *Mythologie der griech. Stämme* I—II 1861.

în cazul cel mai rău, prelucrați de Homer, schimbându-li-se prin aceasta pe alocurea chiar caracterul esențial, zeii chthonici, de cari Homer nu s'a prea apropiat, și-au păstrat tocmai de aceea cu mult mai mult vechiul caracter propriu.

Afară de aceasta, chiar în sânul Olimpului găsim atâtea elemente de asemănare cu vechile religii naturaliste ale Orientului asiatic, în cât dau impresia că prelucrarea homerică a atins această lume cu deosebire în partea ei activă (*ἐν δυνάμει*) adică în ce a devenit ea cu timpul, nu în ce era caracterul ei original. Spre exemplu, caracterul original, ca să zicem așa, static al lui Apollon este de a răspândi lumină, în calitatea lui de soare (*Ἥλιος*) dar *activitatea* adausă lui Apollon (prin evoluția spiritului) este cu totul nouă și desfăcută de orice prejudecată mistică; este *umană* prin excelență: Apollon devine un artist, un vânător cu chip nespus de frumos, etc.

Tot așa, Zeus este *Νεφέληγερέτα*; el dispune de fulgere, «trăsnește din înălțime»; dar cât de uman este el în acțiune, spre exemplu atunci când nu are curajul să înfrunte pe Hera! etc. În sfârșit, asupra naturalismului zeilor homerici mai putem cita: *cerul* (*Οὐρανός*), *timpul* (*χρόνος*), *pământul* (*Γαῖα*), *marea* (*Θέτις*) etc., care sunt divinități, la început simbolizând natura, cu timpul și cu progresul umanismului, luând înfățișări antropomorfe.

Un rest mai evident al fazei prehelenice, prins în treacăt de Homer este de văzut într'unele calificative animalice, care revin stereotipic, ca *βοῶπις Ἥρη*, *γλαυκῶπις Ἀθήνη*; precum și atâția monștri animalici ca sirenele, centaurii, etc.

Din acest tezaur mitic, pe care lumea mykeno-kretică îl aduce la masa civilizației helenice, culege marele poet o bună parte din elementele mitologiei sale.

§ 91. *Contribuția helenică* însă este aceea care dă acestui material viața, sufletul și spiritul nou—cutezător de fapte eroice.

Acest spirit se întrezărește limpede în toate fibrele poe-

melor homerice; el arată cu evidență progresul umanist incomparabil, săvârșit prin altoirea semințiilor indo-europene pe vechea civilizație a pământului grecesc.

Subiectul în sine, modul epic de tratare și scopul ce urmăresc poemele homerice, sunt trei puncte caracterizante, din care putem privi opera aceasta.

Subiectul Iliadei — *mânia lui Akchilleus*, cu urmări așa de funeste pentru armatele grecești, denotă un sentiment așa de personal și egoist, încât simțim dela început, dela primul vers, că ne aflăm într'o lume *ego-centrică*, o lume în care omul cuprinde *în el* punctul de gravitate al preocupărilor. Și, mai departe, acea mânie nu părăsește pe erou decât când este covârșită de un alt sentiment tot așa de ego-centric, însă mai puternic: durerea pricinuită de moartea amicului său Patroklos.

Subiectul Odysseei — îl formează lupta pe care o duce neînfricoșat «iscusitul și mult răbdătorul» erou împotriva piediciilor pe care i le pune în cale Poseidon, zeul mărilor. Este interesant și aici punctul de vedere umanist, atât de înaintat, încât până la urmă *omul biruește*, omul-erou epic: Odysseus își vede și «scumpa lui țară străbună» și «fumul ieșind pe coșul casei sale»; el poate să moară *cu sufletul liniștit*.

Modul epic de tratare nu este altceva, decât punerea la cât mai multe încercări a unei voințe înverșunate, *omenești*, pentru ca triumful final al acestui om să fie cu atât mai strălucit pentru dânsul. Și, fiindcă este vorba de progresul umanist, acest triumf se săvârșește chiar *împotriva divinității*. Nici momelile dulci ale zânei zânelor, Kalypso (Ἰταλὴ θεῶν Καλυψώ), nici ademenitorul cântec al [Sirenelor nu au izbutit să abată pe Odysseus din calea sa. Un sentiment precumpănitor, de nimic egalat, sentimentul iubirii de patria strămoșească și de căminul său, îl mână cu succes până acasă ¹⁾.

1) Poezia epică, precum vom vedea, deschide drumul și spre drama elenică, a cărei caracteristică este tot *o voință de proporții epice*; deosebirea stă în actul final unde, în tragedie, apare o putere nouă, mai mare ca a zeilor, în fața căreia nimic nu rezistă — *ἀνάγκη*, *destinul*. Drama elenică este, astfel, *poezia voințelor înfrânte*.

Scopul urmărit de poemele homerice este, precum am menționat mai sus, *estetic*. Nu se are în vedere cinstirea divinității, nici vre-o expresiune culturală ci pur și simplu distracția societății feudale, cu regi și principii, cari bucu-roși ascultă la mese aezi de felul lui Phoemios și Demodokos, cântând și acompaniind cu lira recitarea isprăvilor fericite ale oamenilor — τὰ κλέα ἀνδρῶν.

În erarhia scopurilor toate se subordonează celui din urmă; și, în poemele homerice, scopul final este să placă, să distreze. Elementul mitico-religios este doar o parte din materialul de care se servește marele poet; dar tocmai prezența aceluia element ne oferă antiteza divino-umană, din care partea dintâi apare numai ca accesoriu al celei din urmă.

O singură pildă ne va lămuri și antiteza și această psihologie. Vajnicul luptător Tydeid Diomedes cutează în luptă să rănească pe însăși zeița Aphrodite; aceasta se duce la mama sa Dione și i se plânge că un muritor a ajuns să o rănească.

Iată cum Dione întâmpină pe fiica sa :

τέτλαθι, τέκνον ἐμόν, καὶ ἀνάτρεο κηδομένη περ
πολλοὶ γὰρ δὴ τλήμεν Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες
'εἰς ἀνδρῶν.... 1).

Se vede ușor din această situație, cât este de scăzut prestigiul divin în raport cu cel omenesc; versurile de mai sus ne dau această caracterizantă antiteză.

1) Iliada, V 382—385 :

„Rabdă copila mea, rabdă, oricât ești de îndurerată!
Mulți dintre cei ce ședem în lăcașurile olimpiene.
Am pătimit de la oameni...”

Concepția despre moarte și viață la Homer

§ 92. Omul, devenind nu numai subiect gânditor, dar și obiect al propriilor lui preocupări, este apreciat și iubit de societatea homerică.... însă atât cât trăește aici pe pământ, sub lumina strălucitoare a lui Helios.

Viața palpitantă de emoții, viața încărcată de plăceri, de lupte și suferințe întâmpinate de un om în carne și oase, cu sânge, cu artere în care circulă sufletul—numai această viață are farmec pentru lumea și concepția lui Homer.

Trecut dincolo, în lăcașul întunecat al lui Haides, ceea ce a fost odată aici cu demnitate și mândrie «un om», este acum acolo o umbră, o contra-facere umană, fără consistență. fără sensibilitate, fără realitate deci.

Μὴ δὲ μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ. Ὀδυσσεῦ.
Βουλοίμην κ' ἐπάρουρος εἶων θητευέμεν ἄλλω,
Ἄνδρῖ παρ' ἀκλήρω, ᾧ μὴ βίωτος πολὺς εἶη,
Ἥ πᾶσιν γενέσσοι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν.

Astfel Akchilleus mort, întâmpină în Infern pe Odysseus cobo it acolo înainte de vreme spre a cercetă destinele. Deci mai bine lucrător de pământ la un altul, la un nenorocit care de abia are el însuși cu ce trăi, de cât împărat peste toate umbrele-morții cei fără ființă!

Pentru a putea o clipă numai să ia graiu și cunoștință, umbrele acestea din imperiul lui Aides și al Persephonei, au tre-

1. *Odys.*, XI, 488—491.

„Ah, luminate Odysseus! Să nu-mi mai vorbești tu de moarte! Eu ași dori să slujesc pe pământ la un altul, cu ziua, la vre-un desmoștenit care însuși deabea se hrănește, însă nicum nu doresc să comand peste umbrele morții“.

buit să guste sângele victimelor pe care Odysseus le tăia se pentru aceasta.

Priamos, bătrânul rege al Troiei, deși sub povara durerii pricinuite de uciderea lui Hector, cel mai scump fiu al său, vine totuși cu daruri la picioarele lui Akchilleus; văzând voinicia și frumusețea eroului grec, el are puterea de a-l admira:

Ἦ τοι Δαρδανίδης Πρίαμος θάυμαζε Ἀχιλῆα,
Ὅσσοις ἔην οἷός τε. θεοῖσι γὰρ ἅντα ἔφκειν. ¹⁾

Peste tot, precum se vede, umanismul isbucnește din psihologia lui Homer: Omul trăește viața, dorește a o trăi intens; el iubește frumosul fizic, îl cultivă și îl admiră — fiind ceva real.

Încă un exemplu va fi poate destul de sugestiv în această privință.

Războiul troian devenise lung și istovitor. Pentru tinerii cari muriau ca și pentru bătrânii trăiți în zile bune, el era o calamitate pe capul Ilionului; și toate acele suferințe se trăgeau dela o femeie! Ce putea fi, în logică obișnuită, mai uricios pentru bătrânii înțelepți ai cetății de cât această femeie? Am fi în drept să o vedem blestemată, urâtă, vorbită de rău. Și totuși a fost deajuns ca frumoasa Helenă să le iasă în cale, pentru ca acei bătrâni, uitând ca prin farmec necazurile războiului să-și șoptească unii altora cuvinte ca acestea:

«Nu e păcat c de mult două neamuri, Troenii și Aheii,
Pentru-o femeie ca asta tot luptă și patimi îndură;
Tare și-a duce la chip cu o zână...» ²⁾

Astfel apare Homer la pragul de intrare al civilizației helenice; simbol de fericit augur, el este cea dintâi mare personalitate a omenirii, care îndreptează în favoarea ei cumpăna dintre divin și uman.

SFÂRȘITUL VOL. I

1. *Iliada*, XXIV, 629—630.

2) *Iliada*, III, 155—158.

Ὅν νέμεσις Τρώας καὶ εὐκνήμιδας Ἀχαιοὺς
Τοιῶδ' ἀμφὶ γυναικὶ πολλὸν χρόνον ἄλγεα πάσχειν
Αἰγῶς ἀθανάτησι θεῆς εἰς ὧπα ἔοικεν.

CUPRINSUL CARȚII I

GENESA IDEILOR GENERALE ȘI PROBLEMELE CUȚETĂRII FILOSOFICE
IN ANTICHITATE

ORIENTUL SEMITIC ȘI LUMEA HOMERICĂ

(INTRE DIVIN ȘI UMAN)

	Pag.
Cuvânt lămuritor	5
1. Filologia clasică îmbrățișează un domeniu vast și complex.	
2. Se pot aduce lucruri noi în această ramură de cercetare?	
3. Subiectul scrierii prezente	
4. În ce măsură lucrarea aceasta face parte din domeniul filologiei clasice?	

INTRODUCERE

Cap. I. — Psihologia colectivității primitive.	12
§ 1. Din ce fel de conștiință au rezultat religiile	
§ 2. Conștiința colectivității cuprinde și pe aceea a personalităților	
§ 3. Raportul între divin și uman.	
§ 4. Progresul elementului uman față de cel divin.	

Cap. II.— **Psihologia colectivității
egiptene**

18

- § 5. Egiptul primitiv acoperit de zei.
 § 6. Elementele naturii — divinități
 § 7. Animalele-divinități.
 § 8. Imnul-expresiune literară a psihologiei diviniste.
 § 9. Moartea, bolile, cultul morților
 § 10. Monarhia absolută-expresiune politică a psihologiei diviniste

Cap. III. **Rase și câmpuri de civilizație**

27

- § 11. Rase și familii lingvistice în Egipt și Mesopotamia
 § 12. Egipteni, Sumeri, Semiți, priviți sub raportul rasei.
 § 13. Câmpuri de civilizație; *unitatea* desfășurării istorice a umanității.

Cap. IV.— **Idei și sentimente în civilizația popoarelor babilonice**

31

- § 14. Babilonul este un centru în care s'au perândat popoare și culturi diferite.
 § 15. Cele mai vechi urme reflexive, deduse din „știința” despre cele cerești și cele pământesti; armonia cosmică.
 § 16. Insuflețirea naturii, animalelor și obiectelor
 § 17. Ce este animismul?
 § 18. Tendința spre monotheism în ordinea divină este analogă și paralelă cu tendința spre imperialismul-universal în ordinea umană
 § 19. Cum ia naștere năzuința monotheistă?
 § 20. Paralelismul divino-uman: de la zeu la împărat.
 § 21. Codul Hammurabi — operă dictată de divinitate.
 § 22. Gândirea mythică—o formă de explicare „cauzală”.
 § 23. Exemple de mythuri: Creiațiunea lumii, potopul
 § 24. Assyrii, rolul lor istoric.
 § 25. Chaldeii imperiului al II babilonic: astrologia, zodiacul.
 § 26. Invățătura despre „mântuire”: magie și religie.
 § 27. Astromanția
 § 28. Un document literar pentru raportul între stele și viața umană

§ 29. Problema etică oferă două laturi :

1. Pietatea care decurge din înțelepciunea trăzită în om prin descoperire ;

2. Tendința omului de a lua contact cu divinitatea prin desfacerea de puterile chaotice necurate.

§ 30. Divinismul în artele plastice

§ 31. „ in literatură.

§ 32. Un punct comun cu Grecii : între viață și cei morți.

§ 33. Caracterizarea generală a culturii sufletești la popoarele assyric-babylonice

Concluzie

Cap. V. — Idei și sentimente dominante în civilizația poporului Hebreu

52

§ 34. Pentru Hebrei există un izvor de informație bogat — Biblia, a cărei mare influență asupra viitorului constituie un factor de istorie universală.

§ 35. Importanța trecutului este în atârnare de repercusiunea lui în prezent

§ 36. De ce interesează mai ales poporul Hebreu ? Spre o nouă înțelegere a istoriei universale

§ 37. — Hebreii interesează pentru creștinismul ce s'a altoit pe temeiul mai ales al ideii *monotheiste* și a aceleia de *universalitate*.

§ 38. Hebreii interesează și prin ei înșiși, pentru partea determinantă ce o au și astăzi în cursul evenimentelor de istorie universală

§ 39. Problema mișcării semențiilor rasei semite

§ 40. Hebreii, considerați în faza nomadă, sunt *polytheiști*, cu toate formele de închinare ce amintesc cultura *babylonică*

§ 41. Priviți în faza așezată, Hebreii sunt *monotheiști* : *elohimiști* și *iahveiști*

§ 42. Formele politice : patriarhi, judecători, regi

§ 43. *Iahwè-Dumnezeu* al «poporului ales» se descoperă lui Moise și ia în mână destinele poporului israelit.

§ 44. *Iahwè-călăuzește*, până în cele mai neînsemnate amănunte, viața nu numai a poporului ci și a individualităților israelite. Abateri și sancțiuni pentru om.

§ 45. Universalitatea regelui israelit dedusă din aceea a *Dumnezeului unic*

§ 46. Caracterile psihologiei poporului israelit reies și din formele literare; un psalm (135)

§ 47. Concluzia generală asupra culturii egipto-semite.

Cap. VI. — Grecii. — Eliberarea spiritului. — Idei și fapte în istoria universală

66

§ 48. Eliberarea spiritului uman—opera poporului grec.

§ 49. Înțelegerea evoluției ideilor prezintă dificultăți mai mari de cât cea pragmatică

§ 50. Dificultatea în urmărirea firului ideilor crește pentru antichitatea greacă, unde înflorea contactul social și școalele filosofice orale

§ 51. Expunerea fazelor de evoluție a spiritului gânditor la Greci în raport cu istoria propriu zisă și cu cea literară

§ 52. Rolul ideii în mersul istoric al evenimentelor în raport cu *fapta* și *întâmplarea*

§ 53. Ideile și personalitatea în istorie. (Wilamowitz) Masele ca factor istoric (K. I. Beloch); teoria istorică a lui Ed. Meyer. Importanța colonizărilor grecești

§ 54. Gândul, Fapta, întâmplarea; coincidența elementului extern cu cel intern — determină cursul istoric al evenimentelor. Explicarea procesului colonizării

§ 55. Concepția unilaterală deschide poarta erorii în interpretarea istorică. Nu este posibilă prevederea în istorie.

§ 56. Marginile între evoluția ideilor și aceea a faptelor—în lumina teoriilor expuse.

§ 57. Ideile nu pot lipsi din mișcarea istorică a lumii. Întreaga evoluție politică și spirituală a poporului Grec este o dovadă.

Cap. VII. Cauze

79

§ 58. Elementul „rassă” față de progresul realizat de spiritul elenic

§ 59. Caracterizarea lumii lui Homer; cum se explică independența psihologică a acestei societăți?

§ 60. Migrațiunea continentală a provocat selecția ioniană; împrejurările geografice determinante

§ 61. Particularismul cetăților și insulelor grecești

§ 62. Mișcarea colonială determină independența psihică

- § 63. Contactul cu Orientul — prin Chetiți
- § 64. Populația prehelenică și Orientul, după descoperirile lui Schliemann.
- § 65. Contactul cu Orientul — prin Fenici
- § 66. Intruziunea provocată prin ocupația comercială; contactul cu Lydienii
- § 67. Expansiunea colonială în veacurile 8, 7 și 6
- § 68. Concluzie.

Cap. VIII. Sentimentul de naționalitate

87

- § 69. Un nou sentiment în istoria lumii: *sentimentul de naționalitate*. Dovezi extrase din literatură. *Odysseia*.
- § 70. Sentimentul de mândrie națională în raport cu „*tot ce nu este elin*”. Dovezi extrase din literatură: *Euripides, Aristoteles, Platon, Herodot.*

Cap. IX. Așezăminte

90

- § 71. Intre tradiție și inovație
- § 72. De la Homer la Perikles
- § 73. Așezămintele sunt opera mulțimii, consacrată de generațiile precedente. *statul*.
- § 74. Amphyctionele
- § 75. Oracul delfic.
- § 76. Apollon și tendința estetică-umanistă; Dionysos
- § 77. Divinități chthonice și exotice.

Cap. X. Datine

- § 78. Atitudinea masei față de moarte
- § 79. Motivarea psihică și tradițională a jertfei umane
- § 80. Evoluția jertfei sângeroase
- § 81. Consecințele cultului morților

Cap. XI. Literatura: valoarea ei documentară

106

- § 82. Literatura estetică-document mai prețios de cât așezămintele și mai proprie decât literatura filosofică sau istorică.
- § 83. Literatura-document sufletesc superior așezămintelor
- § 84. Literatura estetică — document sufletesc superior literaturii filosofice propriu zise(.

VERIFICAT
2017

VI

Pag.

§ 85. Literatura estetică]— document sufletesc superior literaturii istorice propriu zise

§ 86. Concluzii

Cap. XII. Poemele Homerice 112

§ 87. Problema istorică.

§ 88. Problema mitică și religioasă.

§ 89. Materialul mitic

§ 90. Prelucrarea homerică

§ 91. Contribuția helenică așa cum apare în opera lui Homer

§ 92. Concepția despre moarte și viață la Homer

VERIFICAT
1987

VERIFICAT
2007

